

Forside

Eksamensinformation

HDAK04361E - Speciale - Kontrakt:150387 (Silas Blume Smidt)

Besvarelsen afleveres af

Silas Blume Smidt
hdm539@alumni.ku.dk

Eksamensadministratorer

NorS Studieadministration
nors-studieadm@hum.ku.dk

Bedømmere

Anders Juhl Rasmussen
Eksaminator
ajr@hum.ku.dk
☎ +4535335416

Louise Mønster
Censor
louise@ikl.aau.dk

Besvarelsesinformationer

Titel: "Ifrågasättande av det givna". Om sygdom, galskab og etik i Birgitta Trotzigs roman Sjukdomen (1972)

Titel, engelsk: "Ifrågasättande av det givna". On illness, madness and ethics in Birgitta Trotzig's novel Sjukdomen (1972)

Antal tegn: 141112

Antal normalsider: 58,8

Tro og love-erklæring: Ja

Indeholder besvarelsen fortroligt materiale: Nej

Må besvarelsen gøres til genstand for udlån: Ja

Stillbillede fra Jösta Hagelbäcks spillefilm Kejsaren (1979), som er baseret på Sjukdomen

”Ifrågasättande av det givna”

Om sygdom, galskab og etik i Birgitta Trotzigs roman *Sjukdomen* (1972)

Kandidatspeciale

Silas Blume Smidt

Vejleder: Anders Juhl Rasmussen

Maj 2025

Abstract

This thesis investigates the representation of illness, madness and ethics in the Swedish author Birgitta Trotzig's novel *Sjukdomen* (1972). With a focus on the correlation between the Scottish psychiatrist Ronald D. Laing's theory of schizophrenia and Elje, the protagonist of *Sjukdomen*, I argue that it is possible to view Elje as a schizophrenic, and furthermore that it is not unreasonable to think that Trotzig wrote out the character under the inspiration of Laing. Drawing on the American literary theorist Shoshana Felman's theory of writing and madness, I hereafter examine the aesthetic dimension of the novel. Despite the fact that the dominant narrative form correlates with Felman's concept 'writing about madness' and not the more direct 'writing madness', it is fair to say that the novel expresses madness. This argument is partly based on the notion that the novel's narrator is imitating and parodying and even parasitizing on different styles of language which creates a pluralistic language sphere that enables Elje's madness to be expressed. In extension of this argument, I seek to explore how the narrator's focus on Elje's mental illness affects the statement of the novel. In this process I examine one of the novel's defining characteristics, the absence of speech, and moreover the concepts of madness, illness and normality. The French philosopher Michel Foucault's historical analysis of the concept of madness is being used in this examination together with Laing. This leads to the conclusion that the novel is criticizing the society and, more specifically, the psychiatric system. Finally, Trotzig's view on how literature affects the reader will be put into perspective by drawing parallels to Marcus Floris Christensen's view on the Bildung potential of literature.

Indholdsfortegnelse

Indledning	4
Forskningsoversigt	7
<i>Receptionen af Sjukdomen</i>	7
Den første position	7
Den anden position	9
<i>Problemformulering</i>	13
Teoretisk afsæt	15
<i>Laing: Det spaltede selv, Oplevelsens politik og paradisfuglen og Sanity, Madness and the Family</i>	17
Det skizofrene individs væren. Os og Dem. Psykose	19
Psykiatri og samfund	22
Familiens betydning for udviklingen af skizofreni	23
<i>Felman: Writing and Madness</i>	24
Galskab og sprog	24
The thing called literature	27
Analyse af Sjukdomen	31
<i>FØRSTE DEL</i>	31
<i>Fabula og fortæller</i>	31
<i>ANDEN DEL</i>	37
<i>Eljes spaltede selv 1</i>	37
<i>Eljes spaltede selv 2</i>	39
Den fraværende mor	40
Den kontrollerende far	41
Eljes kejserforestilling	43
<i>TREDJE DEL</i>	47
<i>Stumhed og sprog – galskab og sygdom</i>	47
<i>Skriften som etisk handling: De marginaliseredes poetik</i>	51
Perspektivering	57
Konklusion	61
Litteratur	63

Indledning

I 1960'erne og 1970'erne var der i Europa og USA en debat om, hvorvidt måden, psykiatrien fungerede på, var konstruktiv. Grundlaget for debatten var en række psykiateres kritiske stillingtagen til psykiatriens fundament og virkeområde. Disse psykiatere henregnedes til fællesbetegnelsen antipsykiatri, en betegnelse, som den sydafrikanske psykiater David Cooper var den første til at benytte i sin samtid i monografien *Psychiatry and Anti-Psychiatry* (1967), og sidenhen har man talt om antipsykiatribevægelsen.¹

Den skotske psykiater Ronald D. Laing, som var en del af antipsykiatribevægelsen, om end han ikke selv yndede at bruge betegnelsen, udgav i 1960'erne en række værker, der med rette kan ses som nogle af de mest indflydelsesrige inden for antipsykiatrien. Adskillige af værkerne blev hurtigt oversat til flere sprog, hvad der vidner om deres betydning. F.eks. udkom monografien *The Politics of Experience and the Bird of Paradise* (1967) på dansk i 1969 under titlen *Oplevelsens politik og paradisfuglen*, og den vakte stor opsigt og afstedkom en strid i medierne om, hvorvidt psykiatrien var til nytte eller ej. En række af de skriftlige indlæg blev siden udgivet i kroniksamlingen *Hvem er det der er gale. Psykiatri og antipsykiatri – debatten omkring R.D. Laing* (1970), og at en sådan udgivelse overhovedet blev lavet, er i sig selv et godt eksempel på Laings indvirkning.

Også forfattere blev præget af Laing. Det gælder f.eks. Inger Christensen, som er blevet sat i forbindelse med antipsykiatrien, ikke mindst i kraft af digtsamlingen *det* (1969).² Christensen var venner med den svenske forfatter Birgitta Trotzig. De mødtes flere gange i Paris, bl.a. under studenteroprøret i 1968, og i deres forfatterskaber er der mange tematiske, motiviske og stilistiske overlap og paralleller.³ I modsætning til Christensen er Trotzig imidlertid ikke blevet knyttet til antipsykiatrien, hvad der er påfaldende, i betragtning af at hendes roman *Sjukdomen* (1972) skildrer psykiatriske indlæggelser, skizofreni og psykose med stor indlevelse i den patientliggjorte hovedpersons liv. I årene før romanen udkom, var debatten om Laing på sit højeste, og flere af hans værker udkom i denne periode på svensk, således tre af de væsentligste: *The Divided Self* (1960; sv. *Det kluvna jaget*, 1968), *Sanity, Madness and the Family*, som er

¹ En redegørelse for antipsykiatribegrebet og -bevægelsen findes i Rosenberg (2016), s. 86ff. og Vestergaard (2024), s. 27ff.

² Se f.eks. Christensen (2024), s. 95.

³ Se Ringgaard (2024).

skrevet i samarbejde med Laings britiske psykiaterkollega Aaron Esterson (1964; sv. *Mentalsjukdom och miljö. Fallstudier av elva "schizofrena" unga kvinnor och deras familjer*, 1971) og førnævnte *The Politics of Experience and the Bird of Paradise* (1967; sv. *Upplevelse – beteende*, 1969).⁴ At flere af Laings værker var tilgængelige på svensk og ikke kun på engelsk, da Trotzig skrev *Sjukdomen*,⁵ øger sandsynligheden for, at hun har haft førstehåndskendskab til dem. Hvorvidt det er tilfældet, vides ikke, men sikkert er det, at hvis man læser Laings værker parallelt med *Sjukdomen*, så kan man ikke lade være med at tænke, at Trotzig må have skrevet romanen under indflydelse af dem.

Foruden at kredse om det enkelte individ er Laings kritik i høj grad rettet mod psykiatriens rolle i samfundet. Når et menneske via klinisk diagnosticering bliver patientliggjort, undergår det ifølge Laing en social degradering, og samfundet i almindelighed og psykiatrien i særdeleshed fungerer siden som formyndere, der fastholder det i dets position som patient. Samfundet vil ikke mennesket dets bedste, mener Laing. Eller som han er kendt – og berygtet – for at sige: Det er ikke mennesket, der er sygt, men samfundet.

En tilsvarende, om end ikke så specifik og eksplicit, samfundskritik finder man hos Trotzig.⁶ Når man læser hendes værker, ser man tydeligt, at hun har haft en interesse i og et blik for den sociale virkelighed og de problemer, den rummer. Dermed ikke sagt, at hun var imod samfundet som sådan – ligesom Laing ikke var det – men hun skrev med en opmærksomhed på litteraturens evne til at gribe fat i historiske og samfundsmæssige problemer, uden dermed at gå ind for en instrumentalisering af litteraturen. Desuden var hun bevidst om sin rolle som forfatter og var klar over, at hun i kraft af sine litterære værker havde direkte indflydelse på sine læses liv.

Men hvordan, kan man så spørge, hænger den påståede forbindelse med Laing og Trotzigs syn på litteraturens og forfatterens rolle sammen med en roman som *Sjukdomen*? Afspejles Laings teser i hovedpersonens liv og skæbne, eller kommer de til udtryk i sproget eller noget helt tredje? Og peger Trotzigs syn på litteraturens og forfatterens rolle mon tilbage på Laing? Det er nogle af de spørgsmål, jeg vil stille i nærværende speciale. Men før jeg fremsætter den endelige problemformulering, vil jeg give et overblik over receptionen af *Sjukdomen*. Mit overordnede emne, selve Trotzigs roman og især dens sygdomstematik, er nemlig ikke som

⁴ Herefter benytter jeg de danske titler.

⁵ Det vides ikke, hvornår romanen er skrevet. Men Trotzig publicerede et udkast til indledningen i 1970 i tidsskriftet *Vår lösén*, så hun må have påbegyndt arbejdet inden da (jf. Johansson (2023), s. 401).

⁶ I receptionen er der en position, som lægger vægt på Trotzigs rolle som samfundskritiker. Især må nævnes Joachim Israels artikel "Birgitta Trotzig som samhällskritiker" i *Artes*, nr. 3, 1999, s. 83-88.

udgangspunkt nyt, og mit speciale må derfor baseres på den allerede eksisterende forskning. I det følgende kapitel vil jeg således opridse centrale positioner i receptionen med fokus på, hvordan sygdomstematikken tolkes, for herved at kunne afgøre, hvilke positioner jeg lægger mig i forlængelse af.

Forskningsoversigt

I dette kapitel giver jeg en oversigt over den senere svenske reception af *Sjukdomen*; dagbladsreceptionen behandles ikke.⁷ Det er ikke min hensigt at give et samlet overblik, kun de mest indflydelsesrige behandlinger nævnes.

Receptionen af Sjukdomen

I sin ph.d.-afhandling om Birgitta Trotzigs værker *Ett språk, ett spår* (2005) påpeger Mattias Pirholt, professor i litteraturvidenskab ved Uppsala Universitet, at sekundærlitteraturen om Trotzig domineres af to positioner: *Den første position* følger en harmonisøgende tradition og har rødder i teologien, mens *den anden position* følger en pluralistisk tradition og har rødder i poststrukturalistiske teorier, psykoanalyse, feminisme eller fænomenologi.⁸ Denne tvedeling vil jeg benytte i den følgende oversigt over receptionen af *Sjukdomen*, idet jeg først vil skitsere, hvad de to positioner indbefatter. Den første positions fokus er primært etiske og humanistiske problemstillinger. De forklaringsmodeller, der bygges op, kredser om *Sjukdomens* kristne motiver og symboler samt de mange bibelske intertekster, og afsættet er ikke nødvendigvis litteraturvidenskabeligt, hvilket afspejles i forfatternes baggrunde: Skønt de fleste er litterater, har flere også en teologisk uddannelse. Den anden positions fokus er snævrere og begrænser sig i mange tilfælde til en undersøgelse af et enkelt tema, motiv eller symbol. Tilgangen er ofte analytisk, og fundamentet er gerne en litterær eller filosofisk teori.

Den første position

I sin monografi *Job mitt ibland oss* (1978) vil Régis Boyer, der indtil 2001 var professor i nordisk sprog og litteratur ved Sorbonne, vise, hvordan kærligheden kommer til udtryk i *Sjukdomen*, samt hvordan ondskaben konstant står i vejen for den. Boyer påpeger, at romanens fokus på forfald og fornedrelse ikke er et mål i sig selv, men et middel, hvormed Trotzig vil vise menneskets vilkår i et moderne samfund: For mange, inklusive hovedpersonen Elje og hans far, Albin, er den eksistentielle situation så vanskelig, at det er umuligt at give og modtage

⁷ En fortegnelse over anmeldelser findes i Westling (1988), s. 18.

⁸ Pirholt (2005), s. 36.

kærlighed. Boyer påpeger også, at karaktererne er præget af en ligegyldighed, der får dem til at virke fremmede over for sig selv og deres omverden, og ifølge ham er det dét, romanens titel, *Sjukdomen*, hentyder til. Om romanens negative skildring af psykiatrien skriver Boyer, at den muligvis kan ses som en anklage mod det svenske samfund. Skildringen er dog ikke kun en direkte kritik, mener han; den rækker dybere end som så og vækker mindelser om andre samfundskritiske litterære værker.

En anden væsentlig behandling af *Sjukdomen* findes i monografien *Ikon og roman* (1980) af præsten Olov Hartmann. Hartmann plæderer for, at Trotzigs sociale engagement ligger i måden, hvorpå hun fremskriver et modsprog, der står i kontrast til ”magtsproget”, samt i hendes fokus på de udsatte i samfundet. Skønt der er flere sammenhænge mellem Hartmanns og Boyers udlægning, er Hartmanns mere teologisk orienteret; de referencer, han knytter sin undersøgelse op på, er primært religiøse tekster.

En mere litteraturvidenskabelig orienteret behandling findes i doktoraftandlingen *Mörkrets motbilder* (1995), hvori præst og litterat Christina Bergil undersøger fem værker af Trotzig, heriblandt *Sjukdomen*. Skønt Bergil ikke går af vejen for at anlægge forskellige perspektiver, og skønt hun har et solidt litteraturteoretisk grundlag, er hendes afhandling så tilpas harmonisøgende og teologisk funderet, at den må henregnes til den første position. Langt hen ad vejen forsøger Bergil at knytte en litteraturvidenskabelig tilgang sammen med en teologisk, idet hun med fokus på bl.a. bibelske intertekster kommer frem til, at ikke bare *Sjukdomen*, men alle Trotzigs værker kan ses som modbilleder til det fornedrelsens mørke, som man umiddelbart møder i dem. Den sygdom, *Sjukdomens* titel refererer til, tillægges hovedpersonen, Elje: Han er ”en sjuk människa”, skriver Bergil og fastslår, at romanens titel ”naturligvis [syftar] på hans mentalsjukdom, vars extrema uttryck är hans identifiering med världshärskargestalten kejsaren”.⁹ Trods denne klare etikettering mener Bergil, at Eljes sygdom samtidig må forstås i et større perspektiv: Den omhandler også samfundet og dets institutionaliserende menneskesyn. Efterfølgende påpeger Bergil, at romanens titel i øvrigt hentyder til mere og andet end Eljes sygdom, og nævner i tråd med Boyer den ligegyldighed, som hersker i romanen, og som afskærer mennesket fra den fælles virkelighed: ”Sjukdomen är den kulturella masspsykos som möjliggör förtingligande av människor, som ytterst möjliggör kriget.”¹⁰

⁹ Bergil (1995), s. 164.

¹⁰ Ibid.

Til den første position kan også henregnes forhenværende professor i psykologi ved Mercy College i New York Adma d'Heurles behandling af *Sjukdomen* i artiklen "Birgitta Trotzigs romaner" (1983). Artiklen handler om de af Trotzigs romaner, der var udkommet, da artiklen blev publiceret, dvs. *De utsatta* (1957), *En berättelse från kusten* (1961), *Sveket* (1966) og *Sjukdomen*; behandlingen af *Sjukdomen* fylder i alt ni tryksider. D'Heurles fokus er at forklare, hvorfor og hvordan Elje bliver til det menneske, han gør, samt hvilke konsekvenser denne udvikling har, idet hun i tråd med Boyer, Hartmann og Bergil fokuserer på det sociale aspekt. Som Boyer og Bergil mener d'Heurle, at *Sjukdomens* titel hentyder til ligegyldigheden, der optræder som en sygdom i romanen. Mere specifikt peger hun på, at det drejer sig om den "patologiska tillstånd som vänder kärlekens uflöde till hat och våld",¹¹ en udlægning, som minder om Boyers generelle fokus i *Job mitt ibland oss*.

Den anden position

I sin artikel "Modersobjekt och apokalyps" (1986), der i overvejende grad har en feministisk agenda, benytter forhenværende professor i litteraturvidenskab ved Södertörns högskola Ebba Witt-Brattström Julie Kristevas abjektteori til at beskrive, hvordan Moder jord og kvindekønnet opstilles som en moddiskurs og et modsprog til kejserrollen, Eljes alter ego: "Hela världen," skriver hun, "är en kvinnokrop [...], en imaginär moder i vilken Elje är tryggt innesluten eller klaustrofobiskt övergiven."¹² Eljes problem er følgelig, påpeger Witt-Brattström, idet hun henviser til Gilles Deleuzes teori om det skizofrene menneske, at Elje som skizofren ikke kan adskille sig selv fra sin omverden, sin krop fra udefrakommende lyde og tegn. Alle ord er fysiske, og hans krop lever sit eget liv. De enkelte legemsdele er autonome fragmenter.¹³ Det gælder ikke mindst hans køn, som er fundamentet for, at han overtages af kejserrollen: Kejseren opstår ifølge Witt-Brattström i "de hemliga onanistunderna [...]. Först är han bara en 'sak'. Men snart benämns denna sak och bliver då en självständig person som bemäktigar sig Elje".¹⁴ Men skønt kønsdriften således ifølge Witt-Brattström katalyserer Eljes skizofreni, så han overtages af kejseren, er der i denne kejserrolle et immanent ideal, som rækker ud over kønsdriften: Kejseren er hel og ren, han har ikke noget køn, men benytter seksualiteten som et magtmiddel, hvormed

¹¹ d'Heurle (1983), s. 77.

¹² Witt-Brattström (1986), s. 302.

¹³ Op.cit., s. 304.

¹⁴ Ibid.

han kan herske over andre mennesker. Paradoksalt nok – eller blot fordi kejseren trods alt manifesterer sig i Elje, dvs. et menneske med en krop – ledes Elje i slutningen af romanen til at forgribe sig på og dernæst dræbe en sygeplejerske, netop som en konsekvens af sin kønsdrift. Foruden Eljes konkrete sygdom henviser titlen på romanen også til ligegyldigheden, mener Witt-Brattström og placerer sig hermed i forlængelse af de tidligere udlægninger.

Gunilla Bergsten, forhenværende lektor i litteraturvidenskab ved Uppsala Universitet, skriver ligesom Witt-Brattström med en feministisk dagsorden. I sin artikel ”Död och pånyttfödelse” (1987), der rummer en undersøgelse af dyndsymbolikken i Trozigs romaner *Sveket*, *Sjukdomen* og *Dykungens dotter* (1985), påpeger hun, at Moder jord i *Sjukdomen* bliver fremstillet som noget positivt, der står i kontrast til den ordenssøgende patriarkalske instans, som bl.a. kommer til udtryk i de skrifter af dommeren Rutherford, Elje og hans far læser. Undersøgelsen af dyndsymbolikken styrer Bergstens fremstilling i en sådan grad, at hun ikke nævner noget om, hvad *Sjukdomens* titel hentyder til, eller hvordan sygdomstemaet kan forstås.

I tidligere nævnte Mattias Pirholts *Ett språk, ett spår*, som er en tematisk styret undersøgelse af hele Trozigs forfatterskab, findes en særskilt analyse af *Sjukdomen*, der ligesom Witt-Brattströms og Bergstens behandlinger har fokus på det kropslige element. Men hvor Witt-Brattströms og Bergstens fokus primært er feministisk, er Pirholts mere grundlæggende ontologisk. Ved brug af bl.a. Maurice Merleau-Pontys fænomenologiske teori om krop og bevidsthed formulerer han en forståelse af, at den menneskelige krop i *Sjukdomen* bliver fremstillet som noget, der befinder sig mellem subjekt og objekt – eller mellem jeget og verden, som Pirholt skriver med en tydelig reference til Trozigs essay- og artikelsamling *Jaget och världen* (1977). Pirholt mener, at Eljes længsel efter moderen på den ene side og faderens konstante påbud om renhed på den anden side danner den centrale konflikt, og i sidste ende er det den, der fører til ”en fullständig splittring – schizofren psykos om man så vill – av hans väsen”.¹⁵ Om det er denne psykiske sygdom, skizofreni, romanens titel hentyder til, nævner Pirholt imidlertid ikke noget om: Da han skal pege på, hvorvidt og i hvilket omfang sygdommen manifesterer sig uden for Elje, nøjes han med at henvise til den forbindelse, der eksplicit knyttes mellem sygdommen og ligegyldigheden: ”Likgiltigheten är en vit sot, en smitta, en sjukdom som går till döden”.¹⁶

¹⁵ Pirholt (2005), s. 206.

¹⁶ Op.cit., s. 212 samt Trozig (1972), s. 7

I artiklen ”Ljus och mörker i Birgitta Trotzigs författerskap” (2001) undersøger den svenske forfatter Eva Ström betydningen af lyset og mørket i en række af Trotzigs værker, bl.a. *Sjukdomen*; behandlingen af *Sjukdomen* fylder godt fem sider. Lyset og mørket kan hver især have hhv. positive og negative betydninger, være hhv. konkret og symbolsk, gør Ström opmærksom på, idet hun peger på nogle af *Sjukdomens* parallelhistorier, hvor lyset og mørket spiller en rolle. Om sygdommen i romanen skriver Ström: ”Sygdommen, den mentalsjukdom med storhetsvansinne som sedan drabbar Albins son Elje är inte bara en individuell företeelse, utan också något som under krigsåren kommer att löpa genom ett Europa, styrt av en megaloman diktator.”¹⁷ Ström fastslår altså dels, at Elje faktisk er psykisk syg, dels at denne individuelle sygdom er knyttet til en større, fælles sygdom, nemlig nazismen, som hærgede i Europa efter 1933 og var årsag til Anden Verdenskrig.

Carin Franzén, professor i litteraturvidenskab ved Stockholms universitet, undersøger i monografien *För en litteraturens etik* (2007), hvordan *Sjukdomen* kan siges at have en indlejret etik. Det har den, mener Franzén, i kraft af sit æstetiske udtryk, ”det språkliga skapandets drivkraft och frihet”,¹⁸ som byder modstand mod det ensrettende samfund. Franzén mener i tråd med Pirholt, at fraværet af Eljes mor samt det, at han vokser op i et miljø med en livsfornægtende vilje til orden, skaber den sygdom, som han lider af, og som ”i allt erinrar om en psykos”.¹⁹ Franzén henviser i denne forbindelse til et fransk interview af Trotzig: ”Han var helt och hållet jag själv”, siger Trotzig om Elje i interviewet og begrundet sit udsagn med, at hun altid selv har haft svært ved at formulere sig og derfor har følt sig lige så stum som Elje. Stumhed, foreslår Trotzig følgende i interviewet, er muligvis det, romanen faktisk handler om, snarere end sygdom.²⁰ Imidlertid begiver Franzén sig ikke nærmere ind i en diskussion af interviewet, men synes at bringe det som et modificerende udsagn, således at spørgsmålet om, hvorvidt Elje er syg, ikke er fuldstændigt lukket. Herefter kommenterer Franzén på *Sjukdomens* tendens til at nævne Albins og Eljes efternavn før deres fornavn. Denne formelle måde at angive navne på, mener Franzén, understreger ”såväl faderns som sonens undfallande förhållande till myndigheterna. Det är genom den sociale ordningen de får sin identitet – även då den bestämde dem som ’avfall’ eller ’ingen’.”²¹ Forholdet mellem hhv. Albin og Elje og myndighederne er så dominerende, mener Franzén, at Elje har internaliseret myndighedernes sprogbrug. Dette fører

¹⁷ Ström (2001), s. 244.

¹⁸ Franzén (2007), s. 93.

¹⁹ Op.cit., s. 68.

²⁰ Op.cit., s. 66 og Noël (1977), s. 8.

²¹ Franzén (2007), s. 70.

Franzén frem til en korrigerende af sit tidligere udsagn om årsagen til Eljes sygdom: ”Eljes sygdom – hans oförmåga att kommunicera med yttervärlden och det inre livets allt mer megalomaniska yttringar framstår som ett resultat av att hans inre liv institutionaliserats av såväl faderns (och domaren Rutherfords) som myndigheternas ordning.”²²

En anden væsentlig behandling findes i artiklen ”De förstummades skrik” (2001) af Ulf Olsson, professor emeritus i litteraturvidenskab ved Stockholms universitet. Olsson tager afsæt i flere af Trozigs værker; behandlingen af *Sjukdomen* fylder samlet set nogle få sider. Olssons hovedærinde er at klarlægge, hvorfor der findes så meget galskab i Trozigs forfatterskab. For at nærme sig et svar på dette spørgsmål tager han fat på et af de grundlæggende problemer i *Sjukdomen*: Er Elje faktisk syg? Olsson giver eksempler på andre forskeres udlægninger, men undviger selv at besvare spørgsmålet, fordi han ikke mener, at det er litteraturforskerens rolle at tage del i diskussionen, da denne derved bidrager til samfundets kontrol over og irettesættelse af det enkelte individ. I samme forbindelse nævner Olsson, at Trozig selv har udtalt sig om sagen i et interview i *Dagens Nyheter*: ”Han är ju som jag!” siger Trozig om Elje og protesterer mod sygeliggørelsen af ham, ligesom det skete i det franske interview bragt af Franzén, et interview, som Olsson også henviser til, idet han peger på Trozigs påstand om, at *Sjukdomen* ikke så meget handler om sygdom, som den handler om stumhed.²³

I artiklen ””Apparaten som bättre vet”” (2013) undersøger Kim Eriksson²⁴ med afsæt i teorier af bl.a. Mats Börjesson, der er professor i børne- og ungdomsvidenskab ved Stockholms universitet, Michel Foucault og Michail Bachtin, hvordan den psykiatriske diskurs aktualiseres i *Sjukdomen*. Herved vil han vise, at måden, hvorpå den psykiatriske diskurs dominerer Eljes liv, er det, der er sygt i romanen, snarere end det er Elje. For at påvise dette benytter Eriksson Börjessons begreb problembiografi, som kort forklaret er et biografisk oprids af et menneskes livsløb med fokus på de problematiske sider: alt det, som gør, at et menneske falder uden for rammerne af normaliteten, gerne i form af f.eks. en patients journaler i psykiatrien.²⁵ Den diagnosticering af Elje, der findes i receptionen, findes ikke i *Sjukdomen*, mener Eriksson. Grunden til, at så mange insisterer på, at Elje er syg, er, at problembiografien benyttes som en strategi i romanen: ”Trozigs romaner kan [...] läsas som fikionaliseringar av problembiografien – romanerna är inte problembiografier, men de manifesterar genren genom att

²² Op.cit., s. 71.

²³ Olsson (2001), s. 227; Lagerlöf (1983).

²⁴ Det er ikke lykkedes at finde oplysninger om Kim Eriksson.

²⁵ Jf. Eriksson (2013), s. 164ff.

den psykiatriske diskursen parasiteras.”²⁶ Den psykiatriske diskurs er en del af fortællerens fortællemanér, hvilket betyder, at stemmen, man hører i *Sjukdomen*, ikke er Eljes, påpeger Eriksson herefter og skriver sig således eksplicit op imod Franzén, som mener, at Elje har internaliseret myndighedernes sprogbrug, og at det er denne internaliserede stemme, man hører i romanen. Erikssons hovedpointe er i sidste ende, at *Sjukdomen* kan læses som en kritisk kommentar til den psykiatriske diskurs, hvilket afspejles i romanens titel: *Sjukdomen* er ifølge ham ikke en henvisning til Eljes påståede sygdom eller til den mellem menneskelige ligegyldighed, men en etikettering af den psykiatriske diskurs eller af psykiatrien i det hele taget.

En sidste behandling, der bør nævnes, er ”Krigets uppkomst ur förtvivlan och likgiltighet” (2023) af Niclas Johansson, lektor i litteraturvidenskab ved Mälardalens universitet. Behandlingen fungerer som en introducerende efterskrift til *Sjukdomen* og søger at give læseren et generelt overblik: Handlingen resumeres, tilblivelseshistorien og receptionen opridses, og der gennemgås en række motiver og temaer. Johansson kommenterer på tidligere udlægninger af sygdomstemaet, særligt Olssons og Erikssons. Han mener, at det er for snævert kun at knytte sygdommen sammen med den psykiatriske diskurs: ”[*Sjukdomen*] pekar ut intertekster som ger sjukdomsreferensen en djupare resonansbotten, som visserligen omfattar psykiatri, men som också pekar utöver den”,²⁷ skriver Johansson og peger på den sammenknytning af sygdom og ligegyldighed, som Pirholt også citerer: ”Likgiltigheten är en vit sot, en smitta, en sjukdom som går till döden”.²⁸ Citatet, som er en allusion til Johannevangeliet kapitel 11, vers 4, forbinder *Sjukdomen* med en række andre litterære værker, bl.a. Søren Kierkegaards *Sygdommen til Døden* (1849) og Fjodor Dostojevskijs *Forbrydelse og straf* (1866), pointerer Johansson og gennemgår nogle af lighederne mellem *Sjukdomen* og de to ældre værker, hvoraf det især er relevant at pege på den sygdom i selvforholdet, som alle tre værker kredser om.

Problemformulering

På baggrund af de behandlinger af *Sjukdomen*, jeg har præsenteret ovenfor, vil jeg hermed fremsætte nærværende speciales problemformulering. Størstedelen af behandlingerne lægger i større eller mindre grad vægt på sygdomstematikken, men i de tilfælde, hvor der kredses om Eljes sygdom, er der kun én behandling, som eksplicit benytter et teoretisk afsæt knyttet til

²⁶ Op.cit., s. 169.

²⁷ Johansson (2023), s. 413.

²⁸ Trotzig (1972), s. 7

skizofreni, nemlig Witt-Brattströms, og da kun i forbifarten. Det forekommer mig at være en mangel, at et sådant teoretisk grundlag savnes i behandlingerne. Ved at foretage en karakteranalyse af Elje på baggrund af Laings teori vil jeg således *undersøge, om man kan etablere et velargumenteret grundlag for, at Elje kan behæftes med betegnelsen skizofreni ud fra Laings begreber*. For ikke kun at have Laings fænomenologisk baserede teori som udgangspunkt vil jeg også spørge til, *hvorvidt der er særskilte sproglige træk eller strategier i romanen, som kan belyse Eljes karaktertræk, og hvordan disse hænger sammen med sygdoms- og galskabstematikken*. Til dette formål vil jeg benytte Shoshana Felmans teori om sammenhængen mellem skrift, sprog og galskab. Herefter vil jeg se nærmere på Trozigs påstand om, at *Sjukdomen* ikke handler om sygdom, men snarere stumhed. Påstanden taler ind i Felmans teori, hvor der er en nær sammenhæng mellem stumhed, galskab og sprog, og med afsæt i denne teori vil jeg således *undersøge den betydningsdannelse, der finder sted i spændingsfeltet mellem stumhed, galskab og sprog*. Som resonansbund for dette undersøgelsesfelt vil jeg bruge Michel Foucaults historiske analyse af galskabsbegrebet. Foucaults analyse vil jeg siden sammen med Laings teori benytte til at *redegøre for, hvordan galskabs-, sygdoms- og normalitetsbegrebet opfattes i nærværende speciale*, for at jeg herved kan *positionere mig ift. den eksisterende forsknings tolkning af Elje samt af sygdomstemaet, herunder romanens titel*. Herefter vil jeg i forlængelse af Franzéns undersøgelse af, hvorvidt der i *Sjukdomen* kan identificeres en etisk stillingtagen, *afklare, hvad fokuset på Eljes sygdom betyder for romanens udsagn, og hvordan dette hænger sammen med Trozigs syn på litteraturens og forfatterens rolle i samfundet*. Endelig vil jeg *perspektivere Trozigs syn på litteraturens og forfatterens rolle i samfundet til Marcus Floris Christensens syn på litteraturens dannelsespotentialer*.

Teoretisk afsæt

Ronald D. Laing og Shoshana Felman danner det primære teoretiske afsæt i nærværende speciale. De har en række forgængere, hvoraf en af de mest indflydelsesrige er Michel Foucault. I monografien *Galskabens historie i den klassiske periode* (2003 [1961/1972]), der oprindeligt er skrevet som en doktordisputats, og den korte sammenfatning heraf, monografien *Sindssygdom og psykologi* (2019 [1962]), fremlægger Foucault en galskabens udviklingshistorie. I begge tilfælde begynder han i senmiddelalderen og følger galskabsbegrebet op til 1900-tallet, idet han søger at udrede, hvilke fysiske og psykiske lidelser man har forbundet begrebet med, samt hvilken rolle den gale har haft i samfundet.

I historiens løb har der hersket forskellige opfattelser af galskaben. Den er f.eks. blevet anset som noget underholdende, der skulle forherliges og fremvises og derfor ikke behandles eller ekskluderes, og som noget uønsket, der ikke nødvendigvis har krævet behandling, men dog udelukkelse fra samfundet. Tendensen er det sidstnævnte. Imidlertid, påpeger Foucault, "[er det] først relativt sent, at Vesterlandet har tillagt galskaben status af sindssygdom."²⁹ Opfattelsen af galskab som noget patologisk, der identificeres med sindet, kan føres tilbage til begyndelsen af 1800-tallet, hvor psykiatrien blomstrede frem som en følge af de videnskabelige landvindinger og det nye humanistiske ideal, der opstod i og med Den Franske Revolution. Skønt man umiddelbart kunne tro, at psykiatrien forbedrede vilkårene for dem, der blev kategoriseret som gale, skete der derimod det, at man i endnu højere grad end tidligere umyndiggjorde dem og ydmygede dem ved at benytte afstraffelsesmetoder. Disse metoder var i deres grundform allerede benyttet i tiden før psykiatrien. Forskellen var, at de nu ikke blev brugt med et positivt sigte, men et negativt: "Brusebadet skal ikke længere kvikke op, men afstraffe," skriver Foucault.³⁰ Formålet var at få de internerede til at opleve skyldfølelse, for kun sådan, mente man – med en moralsk tilgang – var det muligt at trænge ind til det, der i virkeligheden var galt, og dette befandt sig i sjælen. Hvor galskaben tidligere var mere eller mindre knyttet til menneskets ydre, blev den nu udelukkende knyttet til det indre, hvorved galskaben "for første gang i den vestlige verden [fik] psykologisk status, struktur og betydning".³¹

²⁹ Foucault (2019), s. 114.

³⁰ Op.cit., s. 122.

³¹ Op.cit., s. 123.

Definitionen af galskab som et psykologisk fænomen peger frem mod 1900-tallets psykoanalyse og den moderne psykiatri, hvor galskaben observeres og beskrives udefra med stadig mere avancerede lægevidenskabelige termer. Galskab ses ikke længere som en ”helhedsstruktur”, og selve galskabsbegrebet aflægges for i stedet at blive erstattet af et væld af sindslidelseskategorier. Hensigten er bedre at kunne indkredse det, der påstås at være galt med de gale. Men denne hensigt er ifølge Foucault forfejlet, for den gør ikke andet end at fremmedgøre galskaben og sætte etiketter på den, etiketter, som ganske vist kan være retvisende et stykke hen ad vejen, men som ikke formår at se galskaben som det, den egentlig er: en helhedsstruktur. At blotlægge, hvad der faktisk er galt med de gale – at finde ind til galskabens inderste væsen – er psykologien ikke i stand til, for i og med at psykologiens kim findes i galskaben, påpeger Foucault, rummer psykologien et uløseligt paradoks: ”Psykologien vil aldrig kunne sige sandheden om galskaben, fordi det er galskaben, der rummer psykologiens sandhed.”³²

Foucault peger på et tilsvarende paradoks, som særligt Felman bygger sin fremstilling på, nemlig det, at galskaben taler. Det paradoksale består i, at denne galskabens tale ikke foregår på et forståeligt sprog, som fornuftige mennesker – f.eks. psykiatere – kan forstå eller tale med på. Galskabens sprog er snarere et ”delirerende sprog”³³, der befinder sig uden for rammerne af et almindeligt ordnet sprog med grammatiske vedtægter og fastlagte ordbetydninger. Det gør galskabens sprog til en form for ikke-sprog, eftersom sprog normalvis defineres som noget, der benyttes af mennesker for at kommunikere med andre mennesker. Ikke desto mindre, påpeger Foucault, er sproget ”galskabens første og sidste struktur. Det er dens konstituerende form”.³⁴

Op igennem 1960’erne var Foucaults *Galskabens historie* en inspiration for mange kritiske røster. En af disse tilhørte den tidligere nævnte psykiater Ronald D. Laing. Han var med til at udgive den første engelske udgave af *Galskabens historie*³⁵ og var således, i samarbejde med psykiateren David Cooper, som skrev forord til udgivelsen, med til at udbrede Foucaults værk i den kontekst, han selv blev kendt inden for, nemlig antipsykiatrien. Når man beskæftiger sig med Laing, ser man tydeligt, at han ikke kun læste Foucault. Han brugte ham også som

³² Op.cit., s. 125.

³³ Foucault (2003), s. 252.

³⁴ Ibid.

³⁵ Michel Foucault: *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*, translated by Richard Howard, London: Tavistock Publications 1967.

forbillede for de synspunkter, han selv udviklede, og disse synspunkter skal det næste underkapitel handle om. Men først et par ord om disponeringen.

Redegørelsen falder i tre dele. Disse dele er hver især baseret på de fremstillingsformer, som med lidt god vilje kan identificeres i de tre monografier af Laing, jeg benytter. To af dem, *Det spaltede selv* og *Oplevelsens politik og paradisfuglen*, indeholder dels en analytisk fremstillingsform, hvor Laing udvikler sine psykiatrifaglige og fænomenologisk orienterede pointer, og en vurderende, hvor han udlægger sit syn på psykiatriens indvirkning på og rolle i samfundet. Fremstillingsformen i den tredje monografi, *Sanity, Madness and the Family*, som er skrevet i samarbejde med Laings britiske psykiaterkollega Aaron Esterson, er en redegørelse for en interview-baseret undersøgelse af elleve familier, hvori der i hver familie er én person, som er diagnosticeret med skizofreni.

Indledningsvis redegør jeg for Laing forståelse af betegnelsen skizofreni, eftersom betegnelsen er et kernepunkt i nærværende speciale.

Laing: Det spaltede selv, Oplevelsens politik og paradisfuglen og Sanity, Madness and the Family

Laing benytter betegnelsen skizofreni i sit forfatterskab, men han positionerer sig ift. den. I indledningen til *Sanity, Madness and the Family* skriver han i samarbejde med Esterson:

By 'schizophrenic' we mean here a person who has been diagnosed as such and has come to be treated accordingly. [...] We reiterate that we ourselves are not using the term 'schizophrenia' to denote any identifiable condition that we believe exists 'in' one person.³⁶

'Skizofreni' er ifølge Laing og Esterson en samfundsetikettering, som ikke afspejler en reel sygdom:

No generally agreed objective clinical criteria for the diagnosis of 'schizophrenia' have been discovered. [...] There are no pathological anatomical findings *post mortem*. There are no organic structural changes noted in the course of the 'illness'.

³⁶ Laing og Esterson (1977), s. 19.

There are no psysiological-pathological changes that can be correlated with these illnesses.³⁷

Det mest radikale ved Laing og Estersons udsagn er, at adskillelsen af den diagnostiske betegnelse skizofreni og sygdomsbegrebet sker fra et psykiatrifagligt perspektiv; Laing er ikke primært fænomenolog, selvom flere af hans monografier læner sig op ad en fænomenologisk tankegang, men psykiater, og han vil således altid skrive fra et sundhedsfagligt standpunkt.

En tilsvarende definition af skizofreni findes i *Oplevelsens politik og paradisfuglen*. Skizofreni, skriver Laing her, er ”en betegnelse, som visse mennesker hæfter på andre mennesker under bestemte sociale omstændigheder”.³⁸ Herefter gentager han visse af de definerende træk fra *Sanity, Madness and the Family*: Skizofreni er ikke en tilstand eller en sygdom, og betegnelsen er således ikke noget bevis for, at en person lider af en patologisk proces i hverken krop, sind eller psyke. Skizofreni, mener Laing, er derimod en begrebsliggørelse af et udefrakommende blik på et individ, og idet diagnosticeringen finder sted, fastslås skizofrenien ”som et socialt faktum” ved det pågældende individ.

Definitionen af betegnelsen skizofreni danner grundlag for en af de principielle idéer i Laings antipsykiatribegreb, en idé, der ikke mindst er udformet under inspiration af Foucaults *Galskabens historie*, og som kan spidsformuleres som følger: Klinisk diagnosticering udføres ikke på baggrund af objektive fakta, men er sociale interventioner, der iværksættes for at vinde magt og kontrol i et samfund.

Når jeg i redegørelsen herunder – og i nærværende speciale i det hele taget – benytter betegnelsen skizofreni, sker det på baggrund af denne indledende definition og positionering. Mine udsagn i forbindelse med betegnelsen er altså ikke ledsaget af en subjektiv dom, endsige nogen form for klinisk-diagnostisk bedømmelse, men læner sig udelukkende op ad Laings begreber. Endelig bør det nævnes, at Laing indimellem benytter betegnelsen ’et spaltet selv’ i stedet for skizofreni (jf. titlen på monografien *Det spaltede selv*). Eftersom der ikke kan identificeres nogen klar tendens for, hvornår han bruger den ene hhv. den anden betegnelse, hvilket vil sige, at han tilsyneladende ikke skelner mellem dem, vil jeg også bruge dem som side stillede betegnelser.

³⁷ Op.cit., s. 17.

³⁸ Laing (1969), s. 78.

Det skizofrene individs væren. Os og Dem. Psykose

Ifølge Laing kan individets væren³⁹ have grundlag i enten ontologisk tryghed eller ontologisk utryghed. Ontologisk tryghed er bundet op på en væren, som er fast knyttet til omverdenen. Selvet føler sig som en entitet, der er forbundet med andre mennesker, hvilket gør, at han ikke er i tvivl om sin egen identitet og autonomi. Han er heller ikke i tvivl om, at han er i live og fæstet i tiden, at hans liv vedvarende bevæger sig fremad, dvs. at han har en personlig historie: en fortid, en nutid og en fremtid. Desuden har han en oplevelse af at besidde en indre substans, som fastsætter hans grænser udadtil, således at han har en udstrækning, der svarer til hans krop. Omvendt forholder det sig for det individ, der er ontologisk utrygt. Han føler sig ofte mere uvirkelig end virkelig og adskilt fra sin omverden i en sådan grad, at han ikke har nogen identitet eller autonomi, hvilket gør, at han føler sig mere død end levende. Hans oplevelse af at være placeret i tiden kan være fraværende, således at hans liv ikke synes at skride fremad; han har ingen personlig historie. Endelig kan han have en følelse af at mangle en indre substans og af at være mere eller mindre adskilt fra sin krop.

Væsentligt for både ontologisk tryghed og ontologisk utryghed er, at det er betegnelser, der knyttes til individets oplevelse af sin egen væren. I monografien *Oplevelsens politik og paradisfuglen* kommer Laing ind på, hvad han mener med begrebet oplevelse. ”En anden persons adfærd,” skriver han, ”er min oplevelse af vedkommende. Min adfærd er en andens oplevelse af mig.”⁴⁰ Man kan ikke egentlig opleve et andet menneske, påpeger Laing, eftersom ens oplevelse altid vil være en fortolkning, der er afhængig af en selv, dvs. et subjektivt filteret billede. For så vidt er enhver person usynlig for andre. Ikke desto mindre, mener Laing, kan en person forsøge at forstå en anden person ved at tolke på sin oplevelse af denne anden person, som i sig selv tolker på oplevelsen af den første person, og så fremdeles i en uendelig række af tolkninger. I denne proces vil den første person almindeligvis korrigere sin adfærd efter den anden persons adfærd, dvs. den første persons oplevelse af den anden person, og denne anden persons adfærd vil i sig selv være korrigeret efter den første persons adfærd, dvs. den anden persons oplevelse af den første person, og så videre. Adfærd er altså en funktion af oplevelse.

³⁹ Laings udgangspunkt er fænomenologisk, og han benytter både begrebet ’væren’ samt ’væren-i-verden’ ud fra Martin Heideggers forståelse i *Sein und Zeit* (1927). For at respektere Laings fænomenologiske udgangspunkt har jeg valgt at benytte begrebet væren, mens jeg undlader at benytte det mere specifikke væren-i-verden. Laing benytter efter alt at dømme de to begreber uden skelnen.

⁴⁰ Laing (1969), s. 14.

Oplevelse og adfærd er vigtige forklaringselementer i Laings udlægning af det skizofrene menneskes væren og dets relation til andre mennesker. I det tilfælde, at det skizofrene menneskes adfærd afviger tilstrækkeligt fra normaliteten, vil andre mennesker ifølge Laing begynde at se skævt til det og automatisk forstå det ”som en af Dem”.⁴¹ Med dette ”Dem” hentyder Laing til sit begrebspar *Os og Dem*. *Os* betegner en mængde mennesker, som hver især er bevidste deltagere i en gruppe, samtidig med at de ved, at alle andre i denne gruppe er bevidste deltagere. Gruppen, der således med Laings ord beror på en ”logisk indadgående spiral af indbyrdes perspektiver”,⁴² er altså et udslag af hvert enkelt gruppemedlems oplevelse. Foruden at være afhængig af denne selvbekræftende energi konstitueres gruppen af en oplevelse af, at der findes et Dem: en udenforstående gruppe, en modpol. Når en person bliver behæftet med betegnelsen skizofreni, bliver han udstødt af *Os*-gruppen og henregnet til *Dem*-gruppen. Diagnosticeringen og patientliggørelsen indbefatter altså social fremmedgørelse. Årsagen til, at denne fremmedgørelse finder sted, er, at vi mennesker med Laings ord er intolerante over for ”*fundamentale oplevelsesstrukturer*, der adskiller sig fra vores egne. Vi synes at have behov for at dele en fælles mening med den menneskelige eksistens, for sammen med andre at give verden en fælles betydning, for at opretholde en *samstemmende mening*”.⁴³ Muligvis er dette en af grundene til, at psykiatere ikke har haft fokus på den skizofrene patients oplevelse. Ifølge Laing er der fra psykiaternes side en tendens til at anse patientens oplevelse som ugyldig, i det mindste indtil den er tolket af psykiateren selv og dermed har fået, hvad han kalder et ”sandhedsgivende aftryk”.⁴⁴ Men hvordan, kan man spørge, oplever en skizofren patient sin væren?

Laing henviser til skellet mellem ontologisk tryghed og utryghed for at forklare dette. Men han bruger også to andre begreber i sin forklaring, idet han omskriver de førnævnte begreber til hhv. oplevelsen af at være inkarneret eller uinkarneret. Den person, der oplever sig som uinkarneret, vil føle sig mere eller mindre adskilt fra sin krop. Sommetider, skriver Laing, kan det komme til udtryk ved en decideret spaltning af krop og sjæl, således at den uinkarnerede føler sig tættere knyttet til sin sjæl end sin krop, hvilket kan resultere i, at kroppen snarere end at føles som noget, der er en del af subjektet, bliver til et objekt på linje med andre objekter i verden. Den uinkarnerede oplever at have et selv, der er adskilt fra personligheden, hvor selvet opfattes som ”det sande selv”, og personligheden som ”det falske selv”. Det sande selv er

⁴¹ Op.cit., s. 89.

⁴² Op.cit., s. 65.

⁴³ Op.cit., s. 59.

⁴⁴ Op.cit., s. 81.

følgelig det, personen identificerer sig med, mens det falske selv er det, han viser udadtil. Det falske selv kan endvidere være udgjort af forskellige fragmenter, der tilsammen danner den adfærd – den personlighed – som andre mennesker ser, således at der er tale om en totalitet af falske selver, et ”falsk-selv-system”, snarere end et enkelt falsk selv. En person med et sådant opsplittet selv vil i kraft af sit ”sande selv” være kritisk over for sit ”falske selv”, fordi dette kan true det sande selvs tilstedeværelse: ”Individets forhold til sig selv,” skriver Laing, ”bliver pseudo-interpersonelt, og selvet behandler det falske selv, som var det et andet menneske, som det depersonaliserede.”⁴⁵

Ikke kun selvforholdet bliver forvirret for den skizofrene, også forholdet til andre mennesker bliver en belastning. Han vil forsøge at lukke af for sin omverden for at opnå en følelse af kontrol, og han skaber sig således en form for indre fæstning, som skal beskytte ”det sande selv”. Denne indre fæstning vil imidlertid på sigt antage form af et fængsel, eftersom den manglende interaktion med andre mennesker fører til, at hans indre verden bliver mere og mere tom, og han vil længes efter at komme ud af sig selv. Det kan dog ikke lade sig gøre, dels fordi ”det sande selv” har trukket sig bort fra verden og konstant er på vagt over for ”det falske selv”, dels fordi dette falske selv er den eneste kanal, hvorigennem han kan forbinde sig til sin omverden. Ud fra denne tomhedsfølelse, som individet oplever, kan der ifølge Laing opstå en følelse af værdiløshed, fordi tomheden tages for pålydende. Oplevelsen bliver til en værdisættelse.

Et individ, der er diagnosticeret som skizofrent, vil ifølge Laing ikke nødvendigvis blive psykotisk. Psykosen indtræffer under bestemte vilkår, hvilket jeg vil redegøre for i det følgende afsnit.

Hvis den skizofrene føler sig fuldstændig afsondret og oplever, at der er en stigende diskrepans mellem hans sande selv og omverdenen, vil han forsøge at genoprette selvet ved at fremhæve det falske selv yderligere. Denne proces, hvor det sande selv trækkes mere og mere bort fra verden, og det falske selv bliver desto tydeligere, går i retning af psykosen. Det indre selv bliver i processen splittet, dødt og fuldstændig uvirkeligt – med Laings ord ”fantastiseret” – og individet kan ikke opretholde nogen form for identitetsfølelse. En konsekvens heraf er, at individet kan blive opfyldt af had, frygt eller misundelse, og eftersom selvet ikke føler sig fæstet til en dødelig krop, kan det tro sig legemliggjort som andre skikkelser, såkaldte ”fantom-figurer”, hvis afsæt er afhængig af individets forestillingsverden.

⁴⁵ Laing (1972), s. 63.

Som tidligere nævnt mener Laing ikke, at skizofreni er en tilstand, men en social kategorisering – en etikette, om man vil, der sættes på visse personer. Betegnelsen har store konsekvenser:

[Den] er en social forskrift, som rationaliserer et sæt sociale handlinger, hvorved den betegnede person bliver annekteret af andre, som er juridisk bemyndigede, medicinsk berettigede og moralsk forpligtede til at overtage ansvaret for den betegnede person. Den således betegnede person bliver indført, ikke blot i en rolle, men i en karriere som patient.⁴⁶

Den person, der bliver betegnet som skizofren, patientliggøres og udsættes for en social degradering – i yderste konsekvens umyndiggørelse – og får frataget sine borgerlige rettigheder, ofte med indlæggelse til følge. Men er det rimeligt, at processen er sådan? spørger Laing i forlængelse heraf og påpeger, at de personer, der betegnes som skizofrene, sommetider ikke udviser egentligt syge adfærds- og oplevelsesmæssige sekvenser, men at det blot kan virke sådan, ”fordi vi har så travlt med at ’behandle’ [dem].”⁴⁷

Den muligvis mest skarpt formulerede udlægning af ovenstående synspunkter findes i et svensksproget interview, der er trykt som et tillæg i kroniksamlingen *Hvem er det der er gale*. I interviewet henviser Laing til Foucaults *Galskabens historie* og siger, at skizofreni er noget, der er opfundet af samfundet. Betegnelsen er ”en modell för de människor i Europa och hela den västerländska civilisationen som på någott sätt är onormala, av en eller annan anledning inte kan tänka normalt eller saknar kontakt med verkligheten”.⁴⁸ Denne påstand fører Laing frem til sin hovedtese om psykiatrien og samfundet: ”Jag menar att det är samhället som är sjukt.”⁴⁹ Dette, fortsætter Laing, er ikke noget, han siger, fordi han er imod samfundet som sådan, men fordi han mener, at samfundet snarere end at benytte de muligheder, der eksisterer for at fremme menneskets liv, gør alt, hvad det kan, for at forstyrre det.

⁴⁶ Laing (1969), s. 90.

⁴⁷ Op.cit., s. 91.

⁴⁸ Rasmussen og Zorn (1970), s. 69.

⁴⁹ Op.cit., s. 71.

Familiens betydning for udviklingen af skizofreni

I *Sanity, Madness and the Family* undersøger Laing i samarbejde med sin britiske psykiaterkollega Aaron Esterson elleve familier, hvori der i hver er én person, som er diagnosticeret med skizofreni. Laing og Estersons konklusion er, at ingen af de skizofrene personers diagnoser kan adskilles fra deres familiesituation: Skizofreni er et resultat af, hvordan en person interagerer med og opfatter sin familie (og opfattes af dem).

Årsagerne til, at en person udvikler skizofreni, er ifølge Laing og Esterson mange. I flere af de undersøgte familier er en familieintern vilje til homogenitet en medvirkende faktor. I Irwin-familien⁵⁰ bliver den tyveårige kvinde Mary f.eks. behæftet med forskellige negative betegnelser af familien, heriblandt at være syg, idet hun ifølge moderen forsøger at adskille sig fra hende. Mary mener imidlertid, at hun blot forsøger at blive et menneske i egen ret, og synes, at hendes mor undertrykker hendes fremvoksende personlighed. Hun mener, at moderen altid har gennemtrumfet sine egne synspunkter og dermed ikke ladet Mary tænke selv, og nu hvor hun insisterer på at gøre det, lukkes hun ude af familien, hvilket ifølge Laing og Esterson er en af grundene til, at hun sidenhen udvikler skizofreni. En anden sygdomsudløsende faktor, som ifølge Laing og Esterson går igen, er oplevelsen af ikke at kunne afgøre, hvordan andre opfatter én, og hvordan man selv opfatter andre. Et eksempel på dette findes i Lawson-familien,⁵¹ hvor den syvogtyveårige kvinde Agnes er diagnosticeret med paranoid skizofreni. Ifølge Laing og Esterson skyldes Agnes' diagnose dels, at forældrene ikke har villet tale med hende om hendes seksualitet, dels at forældrene har blandet sig unødigt meget i, hvilke mennesker hun har haft relationer til, uden at ville forklare hvorfor. Denne uvilje mod at tale om menneskeligt essentielle emner har ifølge Laing og Esterson medvirket til, at Agnes har fået et forvirrende selvforhold, hvor hun ikke kan danne sig overblik over, hvad hun mener om sig selv, samt et forvirrende omverdensforhold, hvor hun ikke kan bedømme andre.

Som det ses af de to eksempler, og som resten af monografiens datamateriale viser, er det ikke individet, men gruppekonteksten, der interesserer Laing og Esterson. Det er i familien, at årsagerne til skizofreni har deres rødder. Væsentligt er det dog, at Laing og Esterson ikke lægger sig fast på, at det er bestemte familiemønstre, der sandsynliggør, at en person udvikler skizofreni. Deres teori om familien som skizofreniens arnested er med andre ord ikke baseret på en typologi.

⁵⁰ Laing og Esterson (1977), s. 202ff.

⁵¹ Op.cit., s. 232ff.

Hermed har jeg redegjort for Laings teori om skizofreni, psykiatriens rolle i samfundet og familiens indflydelse på udviklingen af skizofreni. Hvor Laings teori med hans egne ord er eksistentiaalistisk-fænomenologisk⁵² orienteret, er Shoshana Felmans, som det skal handle om i det følgende, litterært orienteret. Dette er væsentligt at pointere for at forstå, at Felman ikke primært interesserer sig for, hvordan galskab kommer til udtryk i samfundet eller i psykiatrien, men hvordan galskab kommer til udtryk som et isoleret litterært fænomen, nærmere bestemt i kraft af sprog. Hvor det for Laing er det afvigende individs oplevelse af eksistensen og forholdet til sig selv og andre, der kredses om, er det for Felman sprogets mellemkomst i forståelsen af det afvigende individs psyke.

Felman: Writing and Madness

Shoshana Felman, professor i litteraturvidenskab og fransk ved Emory University, skriver i monografien *Writing and Madness* (1985) om galskab som et litterært fænomen. Med afsæt i teorier af Foucault, Jacques Derrida og Jacques Lacan samt litterære værker af Gérard Nerval, Gustave Flaubert, Honoré de Balzac og Henry James undersøger Felman, hvordan tekster behandler galskab, eller mere specifikt: hvordan tekster kan *omhandle* galskab hhv. *udtrykke* galskab. Grundlaget for undersøgelsen er det dilemma, som også behandles af Foucault i *Galskabens historie*, og som går ud på, at man, så snart man forsøger at sætte ord på galskaben, ender med at tale *om* den i stedet for at tale *inde fra* den. Hvorfor er det sådan? spørger Felman, og hvordan kan man ved hjælp af litterære analyser udfolde dette problem?

Galskab og sprog

Felman læser Nervals selvbiografiske fortælling *Aurélia* (1855), som er skrevet, efter at han har haft et psykotisk anfald. *Aurélia*, mener Felman, udtrykker galskab i en sådan grad, at den samtidig annullerer den observerende diskurs: Nerval *skriver* galskab i stedet for at *skrive om* galskab; han skriver inde fra oplevelsen i stedet for at beskrive den udefra. Hermed forsøger han at gøre det, som umiddelbart virker umuligt: at sætte ord på det, man ikke kan sætte ord på, at begå en sproglig undersøgelse, hvor det sprog, der skrives på, ikke er fuldt ud kendt på forhånd.

⁵² Laing (1972), s. 15

Således kan Nerval læses i tråd med Foucault, som forsøger at definere forholdet mellem galskab og fornuft, før de to betegnelser blev uforenelige. Nerval lader dem være forbundne ”in an enigmatic union”⁵³ og får dermed mulighed for at overskride de sproglige grænser, som fornuften normalt definerer.

Dette taler ind i en bredere interesse hos Felman, nemlig sprogets utilstrækkelighed. ”To speak of madness – in what language?”⁵⁴ spørger hun som indledning til en forklaring af, hvilke sprogområder der inddrages litteratur fra i *Writing and Madness*. Spørgsmålet kan også forstås anderledes: Hvordan kan man overhovedet nærme sig galskab med sprog – og hvilket sprog er der tale om?

For at kunne tage fat på dette spørgsmål, må man først definere, hvad sprog er. Slår man ordet ’sprog’ op i Den Danske Ordbog, defineres det som et ”system af ord, deres mundtlige og skriftlige udtryk og måde at kombineres på hvormed mennesker i et samfund udtrykker sig og kommunikerer med hinanden” samt ”et konkret sådant system brugt i et bestemt samfund eller i en bestemt sammenhæng” (hhv. betydning 1 og 1.a).⁵⁵ Den første definition fokuserer på det talte og skrevne sprog som et system, mens den sidste peger på alle de forskellige manifestationer af sådanne systemer. Den Danske Ordbog indeholder også en anden definition af sprog, nemlig som et ”sæt af bevægelser, følelsesudtryk eller andet hvormed man kan udtrykke sig og kommunikere med andre” (betydning 1.b). Sprog er ikke kun ord, men også andet, som en afsender og modtager knytter betydning til og benytter som kommunikationsmiddel.

For Felman er sprogdefinitionen tit snævrere. Når hun spørger til, hvorvidt det overhovedet er muligt at nærme sig galskab med sprog, mener hun dels det sprog, der bruges til at beskrive galskab udefra, dvs. et logisk-rationelt sprog, som benytter grammatikkens strukturerende muligheder, hvad angår tidslighed, stedslighed, kausalitet osv., dels litteraturens sprog, som ikke nødvendigvis har det samme præg af fornuft. Men, påpeger Felman, uanset hvilken slags sprog der er tale om, forbliver problemet, at sprog er en oversættelse af selvet, fordi sprog grundlæggende er andethed. Det selv, som findes i ethvert menneske, er unikt og må således tilpasses sproget, som består af vedtagne ord med vedtagne betydninger. Dermed opstår der en forståelseskluft, som ikke kan overskrides, fordi der altid vil være noget i et menneske – et betydningsindhold, om man vil – som ikke kan overføres til ord, til sprog.

⁵³ Felman (1985), s. 65.

⁵⁴ Op.cit., s. 17.

⁵⁵ <https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=sprog> (lokaliseret 17. marts).

Hvad betyder det, kan man indvende, i forbindelse med galskab? Betyder det, at sproget slet ikke kan bruges, hvis man vil finde ud af, hvad galskab er? Eller betyder det blot, at man må bruge sproget på en anden måde? Felman skriver:

To speak about madness is to speak about the difference between languages: to import into one language the strangeness of another; to unsettle the decisions language has prescribed to us so that, somewhere between languages, will emerge the freedom to speak.⁵⁶

Galskab, mener Felman, lader sig hverken indfange eller udtrykke i et i forvejen fastlagt, regelbundet sprog. Galskabens sprog – og sproget om galskab – må findes i det endnu ukendte sprog, i bruddene mellem sprog, mellem fornuft og ufornuft.

Det volder Felman problemer at indkredse såvel galskabens som sprogets betydning på et diskursivt og retorisk plan. ”What, in the end, does madness really mean in this book?”⁵⁷ spørger hun i det afsluttende kapitel, og som nævnt peger hun på sprogets utilstrækkelighed og dets misforhold til selvet. Det kan virke paradoksalt, at Felman ikke formår at lave en entydig indkredsning af disse to ord, som er så bærende for hendes undersøgelse. Det er det dog ikke, for det er snarere en pointe end en brist, at det forholder sig sådan. I kraft af denne erkendelse når Felman nemlig frem til en af sine hovedteser: ”*To talk about madness is always, in fact, to deny it.*”⁵⁸ Felman mener ikke, at det er muligt at observere galskaben udefra for dermed at drage konklusioner om den. Man kan ikke anlægge et objektivt perspektiv på galskaben, for den er ikke et fænomen, som befinder sig uden for mennesket, men en subjektiv oplevelse, der ikke lader sig formidle i et logisk-rationelt sprog. Dermed er galskaben – selve essensen af den – oftest uformidlet. Snarere end at være karakteriseret ved et særligt sprog, mener Felman, er galskaben karakteriseret ved manglen på sprog, hvilket er i tråd med Foucaults tese i såvel *Galskabens historie* som *Sindssygdom og psykologi*.⁵⁹

⁵⁶ Felman (1985), s. 19.

⁵⁷ Op.cit., s. 252.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Op.cit., s. 14.

The thing called literature

Det forståelsesproblem, som Felman peger på, kan ikke løses som sådan; Felman understreger, at hendes ærinde ikke er at svare entydigt på, hvordan galskab kan eller skal formidles i sprog. Det, hun er interesseret i, er snarere at finde noget, som kan informere den spørgende og undrende position, hun stiller sig i. Dette ”noget” bliver litteraturen:

Might it not be possible to define the very specificity of literature as that which suspends the answer to the question of knowing whether the madness literature speaks of is literal or figurative? The specific property of the thing called literature is such, in other words, that the rhetorical status of its madness can no longer be determined.⁶⁰

Den frihed, der ligger i, at ord kan være flertydige, er en af litteraturens styrker, særligt når det drejer sig om at udtrykke galskab. Men hvad, må man spørge, er litteratur overhovedet?

Den mest relevante litteraturdefinition i denne sammenhæng fokuserer på litteraturen som et sprogligt udtryk. I essayet ”How to read” har den amerikanske forfatter Ezra Pound spidsformuleret betoningen af litteratur som sproglighed: ”Great literature is simply language charged with meaning to the utmost possible degree.”⁶¹ Pound mener, at litteratur ikke er udgjort af hvilken som helst slags sprog, men det mest betydningsladede sprog, man kan tænke sig, og at netop dét er litteraturens særkende. Et andet perspektiv har den russiske litteraturteoretiker Viktor Sjklovskij. Han mener, at sprogets normale virkelighedshenvisende funktion ”defamiliariseres” eller ”underliggøres” i litteraturen,⁶² hvilket i poesien kommer til udtryk ved bl.a. troper, stilfigurer, rim, rytme og metrik, og i prosaen ved bl.a. skiftende synsvinkler og forskelle mellem fortællingens kronologiske orden og den tekstlige fremstilling heraf, dvs. den velkendte skelnen mellem fabula og sjuzet, som Sjklovskij selv var med til at formulere. Vil man amalgamere Pounds og Sjklovskijs forståelser, kan man sige, at litteratur består af en form for *særsprog*, der til forskel fra alle mulige andre slags sprog kendetegnes ved at være så betydningsladet som muligt, og at dette særsprog kommer til udtryk i forskellige former og med forskellige virkemidler, afhængig af hvilken genre et litterært værk tager del i.

⁶⁰ Op.cit., s. 253.

⁶¹ Pound (1968), s. 23.

⁶² Sjklovskij (1991), særligt s. 13ff.

Fokusset på særsprog og de rammer, hvori dette kommer til udtryk, er væsentligt i forbindelse med Felmans undersøgelse. At litteraturen udgøres af en særlig form for sprog med særlige udfoldelsesmuligheder, giver den en unik rolle i forhold til galskab: Litteratur danner for Felman en diskursiv ramme, inden for hvilken det er muligt at undersøge forholdet mellem galskab og sprog, ikke for at nå frem til et facit for, hvad galskab er, eller hvordan den formidles, men for at blive ved med at sætte spørgsmålstegn. Præget af dekonstruktion som Felman er, bliver galskab dermed noget, som ikke kan indfanges endeligt og sættes på formel: "Madness [...] consists neither in *sense* nor in *non-sense*: it is not a final *signified* [...] nor an ultimate *signifier* that resists exhaustive deciphering,"⁶³ skriver Felman og fastslår derefter, at måden, hvorpå galskab kommer til udtryk i litteratur, dvs. i sprog, følgelig er uforudsigelig og uberegnelig. Hver tekst er en selvstændig enhed, en irreduktibel singularitet (*irreducible singularity*), og rummer sin egen logik.⁶⁴

En anden, der har skrevet om litteraturens singularitet, er Derek Attridge, professor emeritus i engelsk litteratur ved University of York. Han mener, at et litterært værks singularitet "consists in its difference from all other such objects, not simply as a particular manifestation of general rules but as a peculiar nexus within the culture that is perceived as resisting or exceeding all pre-existing general determinations."⁶⁵ Singularitet beror ikke på en *kerne* af nyskabelse, men på en *strukturmæssig* nyskabelse, idet de allerede eksisterende muligheder benyttes og udforskes på en måde, som ikke er set før. For et litterært værk kommer dette til udtryk ved en ordmæssig partikularitet (*verbal particularity*), idet bestemte ord arrangeres på en bestemt måde.

Singularitetsbegrebet er afgørende for Felmans undersøgelse, fordi det rummer nøglen til at forstå, hvorfor litteratur er et enestående værktøj, når det drejer sig om at udtrykke galskab. Det litterære værks singularitet kan udgøre en kanal for de menneskelige særtræk, som i et samfund betegnes som galskab. Sat på spidsen kan man sige, at galskab forstået som menneskelig singularitet kan omformes til eller i det mindste komme til udtryk i litterær singularitet.

⁶³ Felman (1985), s. 254.

⁶⁴ Op.cit., s. 17.

⁶⁵ Attridge (2004), s. 63.

Som andre litteraturteoretikere i sin tid var Felman ikke kun optaget af, hvad litteratur er i sig selv, men især hvad der sker i det øjeblik, hvor den opleves.⁶⁶ Selve læseakten interesserer hende, for det er der, betydningsdannelsen finder sted.

Felman påpeger, at læseren er aktivt deltagende i at skabe og videreformidle forståelsen af værket. Med en henvisning til den britiske sprogfilosof John Langshaw Austins *speech act*-teori og dennes fokus på det performative element udpeger Felman læseren som aktør i værket. Læseren er ikke blot en passiv instans, der observerer narrativets gang, tværtimod, han performer værket under læsningen, forstået på den måde, at han sympatiserer med visse af personerne, oplever de samme følelser som dem og forestiller sig en billedsekvens, der mimer handlingen.⁶⁷ Den subjektive oplevelse af et givet litterært værk, som enhver læser siden bærer med sig, danner således grundlag for den kollektive forståelse af lige netop det værk.

Læsning ændrer læseren og udfordrer hans eller hendes forståelse af sig selv og sin omverden. I forbindelse med galskab betyder det, at en læser af et litterært værk i bedste fald vil opleve en grad af galskab i sig selv. Det er dog ikke muligt at komme til bunds i galskaben, mener Felman; der vil altid være en del af den, som ikke kan forstås. Det peger tilbage på ideen om galskab som noget, der modsætter sig endelig fortolkning, samt på Foucaults paradoks: ”Psykologien vil aldrig kunne sige sandheden om galskaben, fordi det er galskaben, der rummer psykologiens sandhed.”⁶⁸ Galskab, skriver Felman, vil for læseren fremtræde i en rytme mellem det fuldstændigt betydningsmættede og det fuldstændigt betydningsstomme, og denne rytme vil være forskellig fra læser til læser, fra læsning til læsning.⁶⁹ Rytmen findes ikke eksplicit i teksten, men dannes under læsningen og udgør dermed en tosidig fortolkningsramme: Den kan ikke eksistere uden læseren eller teksten, men er afhængig af begge og påvirker begge.

Hermed har jeg redegjort for Felmans teori om sammenhængen mellem skrift, sprog og galskab og vil påbegynde specialets analyse. Analysen falder i tre dele.

I første del opridses *Sjukdomens* fabula, og der gives en karakteristik af fortællerinstansen.

⁶⁶ Jf. f.eks. Roland Barthes’ klassiske essay ”Forfatterens død”, hvori han proklamerer, at litteraturforskningen bør vende sit blik væk fra især forfatteren, men også fra litteraturen som et isoleret fænomen for i stedet at fokusere på læserens oplevelse af den.

⁶⁷ Felman (2005), s. 161.

⁶⁸ Foucault (2019), s. 125.

⁶⁹ Felman (2005), s. 254.

I anden del benytter jeg Laings teori til at belyse fortællerens karakteristik af Elje. Samtidig giver jeg eksempler på, hvordan beskrivelserne af Elje kan forstås ud fra Felmans teori om hhv. galskabsskrivning og det, at der skrives om galskab. Alt i alt er anden del altså en karakteranalyse af Elje med fokus på hans sociale, psykologiske og eksistentielle situation.

I tredje del undersøger jeg på baggrund af Felmans teori om sprogets rolle i litteraturen det paradoks, der ligger i, at *Sjukdomen* på én gang er fuld af hhv. stumhed og sprog. I forlængelse heraf redegør jeg kort for galskabs-, sygdoms- og normalitetsbegrebet med afsæt i Foucault og Laing. Redegørelsen munder ud i, at jeg giver mit bud på, hvordan *Sjukdomens* titel skal forstås. Afslutningsvis undersøger jeg, hvorledes Trotzig benytter sine litterære værker som etiske handlinger.

Analyse af *Sjukdomen*

FØRSTE DEL

Fabula og fortæller

Sjukdomens narrative forløb (fabula) er henlagt til tidsrummet cirka 1910-1957⁷⁰ og har som omdrejningspunkt tre mennesker: hovedpersonen⁷¹ Elje Jesaja Ström og hans far, Albin Bernard Ström, samt en unavngivet svinevogterske fra den sydpolske region Galicien. Svinevogterskens historie udmærker sig ved ikke at indeholde præcise tidsmarkører samt at være fortalt som et selvstændigt indskud (s. 158-183), der på det narrative plan ikke er forbundet med den resterende handling. Albins historie fortælles ligeledes som et selvstændigt indskud (s. 32-68), men i modsætning til svinevogterskens historie har hans en klar sammenhæng med resten af narrativet, eftersom den beretter om hans liv op til det tidspunkt, hvor han flytter tilbage til Skurup med Elje, som resten af romanens tekststykker, dvs. samtlige bogsider på nær 32-68 og 158-183, kredser om.

Albin beslutter i sin ungdom, at han hellere end at arbejde som roeplukker ved Skurup i Sydskåne ligesom sine forældre og søskende vil drage ud i friheden. Denne beslutning fører til, at han går økonomisk, socialt og eksistentielt fallit, og han ender med at blive ansat på en chamottefabrik et ubestemt sted i Skåne, hvor han arbejder fra klokken seks om morgenen til klokken seks om aftenen. På fabrikken møder han i juli 1913 en unavngivet migrantarbejder fra den sydpolske region Galicien, som han gør gravid. I marts 1914 fødes Elje. Snart efter forsvinder den galiciske migrantarbejder sporløst, og Albin beslutter i 1917 at drage tilbage til Skurup, hvor han tager arbejde som roeplukker – det erhverv, han i sin tid flygtede fra – og indretter sig i en etværelses lejlighed i en længe for landarbejdere. På dette tidspunkt har Albin

⁷⁰ Det første årstal kan ikke udledes af oplysninger i teksten og kan diskuteres. Det narrative forløb begynder egentlig i Albins barndom, langt tidligere end 1910, men her er fortællestilen fjern og opremsende. Først da Albin forlader sit hjem i Skurup, berettes der fyldigere og i en scenisk fremstillingsform (se f.eks. s. 34ff.), hvorfor jeg mener, at begyndelsen på det narrative forløb må fastsættes til dette tidspunkt. Årstallet 1957 kan udledes af oplysninger i teksten: På s. 241, i romanens sidste scene, angives det, at Elje er treogfyrre år, og eftersom han er født i marts 1914 (jf. f.eks. s. 6), må årstallet her være 1957.

⁷¹ At Elje indtager pladsen som hovedperson, kan med rimelighed fastslås, bl.a. ud fra den betragtning, at det er ham, fortælleren kredser om i størstedelen af romanen. Fokuset på Elje som hovedperson understøttes af Laings teori, som kredser om det enkelte individs position i samfundet og familien.

for længst indset, at den frihedstrang, han nærede som ung, var forfejlet. Siden har han udviklet en rigid ordenssans og en streng levevis, hvor han arbejder hårdt og bruger store dele af sin fritid på at læse skrifter af Joseph Franklin Rutherford, en i 1900-tallet kendt skribent for Jehovas Vidner, i stedet for at være sammen med andre mennesker, eftersom han mener, at de lever et uordentligt, urent liv.

Denne levevis smitter af på sønnen, Elje. Som barn forbydes han at være sammen med stort set alle andre mennesker, fordi de ikke lever efter de samme strenge regler. Det gør, at Elje mistrives og ikke får de fornødne stimulanser til at blive et velfungerende voksent menneske, som kan tage ansvar for eget liv. Han har småjobs hist og her, bl.a. som sømand, men jo ældre han bliver, desto mere sættes han uden for det fælles liv, og han har en oplevelse af at være spaltet i to. Faderen passer ham og sørger for, at han trods alt lever – men noget egentligt liv er der ikke tale om: Meget af tiden ligger han bare i sin seng i den lejlighed, han deler med faderen. Af og til får han nogle anfald, som gør, at han må hentes af politi og ambulance og fragtes til sindssygehospitalet Sankt Lars i Lund, og på et tidspunkt – hvornår oplyses ikke – bliver han umyndiggjort, hvilket kun gør ham endnu mere afhængig af faderen. Sin mor føler han sig også afhængig af, men eftersom hun ikke er til stede, nøjes han med at gå ud til sin hule i den nærliggende skov, hvor han som substitut for moderen smører sig ind i (Moder) jord.⁷² I april 1939 rejser han med et skib til Gdańsk i Polen, i første omgang muligvis for at finde moderen. Men i byen møder han en kvinde, en prostitueret, viser det sig, og drives af sit begær efter at være sammen med hende. Da det ikke lykkes at komme i seng med hende, vandrers han hvileløst rundt i Gdańsk, hvor hans hidtidige oplevelse af at være spaltet i to antager en ny karakter, idet han føler sig overtaget af en udefrakommende vilje, der kort efter identificeres som ”kejseren”. Til sidst bliver han taget af politiet og tvangsindlagt på en psykiatrisk afdeling, hvorefter han bliver sendt hjem til Sverige. I 1957 er han endnu en gang indlagt på Sankt Lars, og på sin daglige gåtur i gården kvæler han den kvindelige assistent, som ledsager ham, og flygter derefter hjem til sin far i Skurup. Politiet ankommer et stykke tid efter, og Elje løber ud over markerne, før de når at se ham, men faderen, præget af orden som han er, udpeger den retning, han er løbet i. I sin hule i skoven forsøger Elje at dække sig til med blade for at skjule sig, men på grund af flugten og politifolkene, der nærmer sig, har han høj puls og dør af et hjertestop, efter al sandsynlighed som følge af en medfødt hjertefejl.⁷³

⁷² Se f.eks. Witt-Brattström (1986), s. 303.

⁷³ På s. 75 i romanen oplyses det, at Elje har problemer med blodtrykket, og at han derfor aldrig overanstrenger sig. På s. 86 angives hans hjertefejl som begrundelse for, at han er fritaget for militærtjeneste.

Den polske svinevogterske vokser op hos sine forældre i en skov, til hun er fem år gammel. Så bliver hun sendt ind til husbonden i den nærmeste landsby, da forældrene ikke har midler til at opfostre hende. Her vogter hun gæs, siden får og til sidst svin. Hun går nødtørftigt klædt i løst, slidt tøj, der ligner en fangedragt, har ingen sko på fødderne og får kun akkurat nok mad til at overleve. Sit sprog mister hun, fordi hun ligesom Elje ikke omgås andre mennesker – landsbybørnene jager hende væk, når hun nærmer sig. I et lille kammer i svinehuset har hun en seng at sove i, og dér kommer egnens mænd på besøg for at voldtage hende. En dag bliver hun gravid, men ingen vil kendes ved det; hun må have gået i seng med svinene, siges det. Det resulterer i, at husbonden smider hende på porten og siger, at hun aldrig skal vise sig i landsbyen igen, fordi hun har gjort dens beboere til skamme. Siden går hun markløst gennem landskabet og sover i det fri. Da tiden kommer, hvor hun skal føde, flygter hun ind i en skov og opdager, at det er den skov, hun er vokset op i. Hun ankommer til forældrenes hus og lukkes ind, får mad og bliver sat i arbejde; de siger intet til hende, taler ikke om det, der er sket. Idet hun får mistanke om, at forældrene vil dræbe barnet, så snart det er født, lister hun sig ud af huset en nat og begår mordbrand. Siden føder hun barnet. Det er dødfødt og har et sort ansigt, og hun finder en linnedsæk, som hun svøber det i, hvorefter hun lægger det under en sten og går derfra.

Ovenstående er, hvad der kan rekonstrueres af *Sjukdomens* narrative forløb. Der findes mange udsagn, som ikke kan indsættes i en narrativ struktur. Det gælder f.eks. de nedenfor nævnte indbrud af bønner og prosalyrik eller fortællerens gengivelse af Eljes vrangforestillinger og drømme.⁷⁴

Sjukdomens tekstlige fremstilling (sjuzet) af det narrative forløb er ikke kronologisk, men stærkt opbrudt, således at de enkelte tekststykker springer frem og tilbage i tid. Af og til er narrativet dog ikke tidsligt situeret, og de kausale forbindelser er enten svære at få øje på eller helt fraværende, hvilket vil sige, at man som læser i bedste fald må gætte sig til, hvor et tekststykke passer kronologisk. I de tilfælde, hvor narrativet er situeret i tid, kommer det tidslige forløb primært til udtryk ved markører, som gør det muligt at situere det læste i forhold til det samlede narrativ. De tydeligste markører angiver en dato, som præcist placerer det pågældende tekststykke i historisk tid såvel som i det narrative forløb, f.eks.: ”Och måndagen den 3 december 1912”; de mindre tydelige markører forholder sig kun til en lokal tid i en enkelt scene,

⁷⁴ Jf. ’Eljes kejserforestilling’, nærværende speciale, s. 43.

f.eks.: ”Och dagen därpå.”⁷⁵ Teksten er altså præget af en tydeliggørende tendens, som trodser den forvirringsfremkaldende fremstillingsform. Imidlertid er der også en modsatrettet tendens. Sommetider kan der stå: ”Åter gick några år” eller ”Så gick tiden”,⁷⁶ oplysninger, som ganske vist identificerer et tidsligt forløb, men eftersom der ikke er tale om præcise tidsangivelser, bidrager sådanne oplysninger ikke ret meget til, at man som læser får greb om narrativet.

Sjukdomen er fortælleteknisk en kompliceret og eksperimenterende roman. Tredjepersonsfortælleren beretter oftest på afstand af begivenhederne. Nøgternhed og præcision kendetegner fortællerens sprog, hvilket kontrasteres af en hang til gentagelser, der kan tolkes som en emphasering af de tre primære personers liv: De befinder sig nederst i det svenske samfund i begyndelsen af 1900-tallet, og social mobilitet og personlig frihed er noget, de kun kan drømme om. De er determineret af deres sociale arv og lever et statisk liv præget af gentagelser.

Fortælleren – eller på et dybere plan den implicitte forfatter – sympatiserer med de personer, der skildres, hvilket er et gennemgående træk i Trotzigs forfatterskab.⁷⁷ I de fleste af hendes værker optræder der skarpe skel mellem de mennesker, hun beskæftiger sig med, og de mennesker, hun ikke beskæftiger sig med. En af de mest præcise definitioner af dette skel findes i romanen *Dykungens dotter*: ”[S]amhället består av dem som har rätt att finnas till, de riktiga. Och på andra sidan: de som aldrig borde ha kommit till.”⁷⁸ Denne sontring mellem de rigtige og de forkerte udpeger på én gang et af de væsentligste fokuspunkter i Trotzigs forfatterskab, nemlig marginaliserede mennesker, og måden, hvorpå der fortælles om dem: Fortælleren optræder gerne med en art samfundets filter, hvilket man som læser må se bagom for at finde ud af, hvordan det fortalte faktisk er valoriseret.

Sontringen mellem rigtige og forkerte findes også i *Sjukdomen*. Den kommer f.eks. til udtryk ved dikotomiske kategorier som orden over for uorden eller renhed over for urenhed, og de mennesker, der skildres, befinder sig enten i den ene eller den anden kategori. Også i måden, der fortælles på, kommer sontringen til udtryk. Når personers navne skrives i deres fulde form, er det f.eks. konsekvent med efternavnet først: ”Ström, Elje, J.” eller ”Ström, Albin Bernard”. Denne skrivemåde understreger, at personernes liv først og fremmest bestemmes af de

⁷⁵ Trotzig (1972), s. 63 og 51.

⁷⁶ Op.cit., s. 41 og 87.

⁷⁷ Jf. Phelan (2005), s. 45.

⁷⁸ Trotzig (1985), s. 81.

muligheder, de har i samfundet. Den er en efterligning af, hvordan navnene ville stå i offentlige registre – eller i Eljes tilfælde psykiatriske journaler.⁷⁹

Denne imiterende eller endda parodierende eller parasitære strategi danner grobund for, at læseren kan tro, at fortælleren *ikke* sympatiserer med sine personer, men derimod står på samfundets side. En anden omstændighed, der ligeledes kan få læseren til at tro det, er, at fortælleren af og til ironiserer over de personer, der skildres. Det gør, at det fortalte får et humoristisk og til tider tragikomisk skær, som gør det svært at finde ud af, hvordan det fortalte valoriseres.⁸⁰ Ikke desto mindre må man slå fast, at fortælleren – og den implicitte forfatter – sympatiserer med sine personer, dvs. med de marginaliserede. Denne påstand, som af pladsmæssige hensyn ikke skal forklares yderligere, bestyrkes i særdeleshed, hvis man sammenligner *Sjukdomen* med resten af Trotzigs forfatterskab, samt hvis man tager hendes poetologiske udsagn i betragtning. Dette vil jeg vende tilbage til i underkapitlet ”Skriften som etisk handling: De marginaliseredes poetik”.

Fortælleren er ikke kun karakteriseret ved at indoptage udefrakommende sprog. Også genrer kan indoptages. Sommetider brydes den almindelige fortællende prosa op ved, at der indskydes en bøn eller en art prosalyrik,⁸¹ eller fortælleren distancerer sig ved at angive kilder for det fortalte. Det sker f.eks., da Elje ankommer med skibet til Gdańsk havn i 1939 og flygter ind gennem et industriområde. Da det skal beskrives, hvordan det går til, trækker fortælleren sig tilbage: ”Det hela hade enligt protokollet, som senare gjordes upp över händelsen, gått till så,” påstår fortælleren og refererer derefter hændelsen med brug af den fiktive protokols sprog, uden dog at gengive protokollen direkte.⁸²

Et sidste fortællertræk, der skal kommenteres, er brugen af afsløring og tilsløring. Det er allerede nævnt, at der i vidt omfang benyttes gentagelser, hvilket for læseren er særligt iøjnefaldende og derfor en af de bedste måder at illustrere dette på. En oplysning, der gentages adskillige gange, drejer sig om Eljes sociale position: Han er ”omyndigförklarad”, dvs. umyndiggjort, står der på romanens første side og igen på de to næste. Fortælleren afslører altså gang på gang, at Elje hverken har magt eller selvbestemmelse – han er en ”ingen”. Men det er straks mere uklart, hvorfor det forholder sig sådan. På romanens anden side oplyses det, at ”apparaten som bättre vet”, en instans, som man hurtigt finder ud af er lig med samfundet, af og

⁷⁹ Jf. Franzén (2007), s. 70.

⁸⁰ Jf. Franzén (2007), s. 67f. og Olsson (2000), s. 419ff.

⁸¹ Se f.eks. op.cit., s. 110 og 112.

⁸² Trotzig (1972), s. 131. At der er tale om et referat af den fiktive protokol, ses bl.a. ved, at Elje i forbifarten kaldes ”den flyvende galningen”, hvilket er et tydeligt stilbrud.

til må skride ind, og én gang bliver Elje hentet i ambulance med politieskorte. Påfaldende er det, at det ikke oplyses hvorfor. Der står f.eks. ikke i teksten, at Elje er psykisk syg; der angives ingen diagnose eller konkret årsag til, at han er umyndiggjort. Hvor selve gentagelsen af, at han er umyndiggjort, må ses som en afslørende tendens, må udeladelsen af årsagen til det ses som en tilslørende tendens. Noget tilsvarende gør sig gældende i forhold til hans psykiatriske indlæggelser: indlæggelsen i Polen i foråret 1939 (s. 148-151), indlæggelsen på Sankt Lars sindssygehospital i Lund i efteråret 1939 (s. 184-207)⁸³ samt indlæggelsen samme sted i 1957 (s. 214-238). Under samtlige indlæggelser må man som læser følge nøje med for at finde ud af, hvad der faktisk foregår. Det skyldes ikke mindst, at langt de fleste oplysninger om psykiatriske forhold er tilslørede, f.eks. titlerne på de psykiatriske institutioners ansatte.

I forlængelse af karakteriseringen af fortællerens brug af afsløring og tilsløring bør det nævnes, at det intet sted i romanen fastslås eksplicit, at Elje lider af en bestemt sygdom; teksten rummer hentydninger til og beskrivelser af hans sygdomsforløb, men på trods af at hans liv skildres fra fødsel til død, er selve diagnosticeringen fraværende. Det betyder imidlertid ikke, at Elje ikke *kan* være diagnosticeret som skizofren, hvilket er den diagnose, de fleste tidligere fortolkere af romanen lægger sig fast på,⁸⁴ men blot at fortælleren i så fald undlader at oplyse det. Det er et tidstypisk træk, at diagnosticeringen ikke omtales. Det samme ses i f.eks. Tove Ditlevsens roman *Ansigterne* (1968), der behandler angst som et patologisk fænomen i hovedpersonens, Lise Mundus', liv. Hendes diagnose nævnes aldrig. Det samme gælder den psykofarmaka, der evt. ordineres – den omtales heller ikke.⁸⁵ I nutidens litteratur forholder det sig anderledes. Her fortælles der generelt mere åbent og eksplicit om psykiatriske forløb, og diagnoser og psykofarmaka omtales gerne, såvel i fiktive som ikke-fiktive tekster. Det ses f.eks. i Bjørn Rasmussens digtsamling *Ming* (2015) og Søren Ulrik Thomsens essay *Store Kongensgade 23* (2021).

⁸³ Hvorvidt indlæggelsen slutter her, kan diskuteres. Til og med s. 188 afslører bl.a. stedsmarkører, at Elje befinder sig på Sankt Lars. På s. 189-207 forskydes perspektivet til Eljes spaltning mellem kejseren og menneskeresten, og det hidtidige narrative plan forlades; i passagen er man som læser helt inde i Eljes hoved. Det er derfor ikke muligt at afgøre entydigt, hvor Elje befinder sig.

⁸⁴ Se forskningsoversigten. Skizofrenidiagnosen fandtes i den historiske tid, romanen udspiller sig i, jf. Rosenberg (2016), s. 76.

⁸⁵ Tager man i betragtning, at *Ansigterne* foregår omtrent i den historiske tid, den er skrevet i, er det muligt, at der er blevet ordineret psykofarmaka, jf. Rosenberg (2016), s. 77ff.

ANDEN DEL

Eljes spaltede selv I

Sjukdomens fortæller gør meget ud af at beskrive Eljes virkelighedsopfattelse, bevidsthedsliv og familiesituation. Ser man disse beskrivelser under ét, får man en karakteristisk, der stemmer forbløffende godt overens med Laings beskrivelser af hhv. ontologisk utryghed og det uinkarnerede selv samt familiens betydning for udviklingen af skizofreni. I dette underkapitel vil jeg fokusere på førstnævnte, dvs. hvordan Eljes væren kan belyses af Laings teori om ontologisk utryghed og det uinkarnerede selv.

Fortælleren fremhæver gang på gang samtlige de træk, der er konstituerende for de to oplevelsesstrukturer ontologisk utryghed og det uinkarnerede selv: ikke at have nogen historie, ikke at føle sig levende, ikke at have en følelse af identitet, ikke at have en jegfølelse samt ikke at have en følelse af kropslig homogenitet og autonomi. Dette skal vises i de næstfølgende afsnit.

Sjukdomens stærkt opbrudte tekstlige fremstilling medfører, at man som læser har svært ved at skabe overblik over narrativets tidslige forløb. Denne læserinterne oplevelse mimer Eljes forvrængede virkelighedsoplevelse, som bl.a. udmærker sig ved at være tidløs: "[Tiden] fanns kanske för andra. Men för honom Elje fanns den inte."⁸⁶ At Elje ikke har en oplevelse af at være placeret i tiden, peger på et af de træk, som ifølge Laing kendetegner oplevelsen af ontologisk utryghed, nemlig det ikke at have nogen historie. Denne manglende historie betones flere gange af fortælleren og forklares bl.a. som en konsekvens af hans levemåde og -vilkår: "Alla andra råkade ut för saker och så uppkom deras särskilda historia. Så kände man igen dem. – Han [dvs. Elje] råkade inte ut. Det började aldrig."⁸⁷ At opleve noget – at komme ud for ting og sager – giver et menneske dets historie, fordi det sætter det i forbindelse med dets omverden og giver det erindringer og erfaringer, som adskiller det fra andre mennesker. Men for Elje sker der nærmest intet i livet. Som følge af hans forhold til psykiatrien og hans afhængighed af faderen samt det, at faderen holder ham fast i en streng, livsfjendtlig orden, oplever han ikke noget, som sætter ham i forbindelse med omverdenen og definerer ham som menneske.

Eljes oplevelse af ikke at have en livshistorie gør, at han føler sig uden for tiden i en sådan grad, at han ikke føler sig levende: "Någonstans hade tiden dödats. Han kände det inte

⁸⁶ Trotzig (1972), s. 87.

⁸⁷ Ibid.

som om han blev ældre, som om han levde. Han hade ju ingen historia [...]. Han bara var.”⁸⁸ Elje befinner sig i en limbotilstand, fordi han ikke har forbindelse til den ydre, fælles virkelighed, som er karakteriseret ved at være fæstet i tid. Det gør ham identitetsløs: Han er ”ingen” oplyses det adskillige gange i romanen.⁸⁹

Elje har en følelse af ikke at være konstitueret af en indre substans, som fastsætter hans kropslige grænser udadtil, sådan som Laing ville formulere det. Det bevirker, at hans interne jegfølelse er så godt som ikkeeksisterende. Som en konsekvens heraf har han en oplevelse af at flyde ud i sin omverden og være fysisk grænseløs: ”Och allting var han själv. Han själv täckte världen. Det fanns ingenting annat. Han rörde sig i sig själv, fåra för fåra, allé för allé, som om det vore världen.”⁹⁰ Denne omverdensidentificering konkretiseres af og til og knyttes til bestemte fænomener:

[Blommorna] levde på ett helt annat sätt än vanligt och hade kött och skälvd
liksom fjärilar eller någon annan slags underliga djur, och färgerna var djupa och
liksom nakna som fuktiga ögon, genom färgen som hade blivit till känsel blickade
de rakt in i hans hud på alla nakna ställen med rötter eller rörliga sugspröt överallt.
Så han nästen var sammanvuxen med allting. Eller: allting växte samman med
honom, kändes och andades.⁹¹

Elje oplever ikke kun, at der intet skel er mellem hans fysiske selv og hans omverden. Amalgameringen er grænseløs og omfatter også ikke-fysiske egenskaber i ham.⁹² F.eks. kan hans sanser og følelser være ét med noget fysisk, der befinner sig i hans omverden, hvilket ekspliciteres i citatet ovenfor: Farver uden for ham er blevet til følelser inden i ham. Når blomsterne skælver, er det altså lige så meget Elje selv, der skælver, for han er vokset sammen med alting, som der står, eller alting er vokset sammen med ham.

Denne oplevelse af at være i alting gør, at Eljes fysiske krop ikke har integritet og autonomi. De enkelte legemsdele lever deres eget liv:⁹³

⁸⁸ Op.cit., s. 9.

⁸⁹ Se f.eks. op.cit., s. 7 og 9.

⁹⁰ Op.cit., s. 89.

⁹¹ Op.cit., s. 109.

⁹² Jf. Witt-Brattström (1986), s. 304.

⁹³ Jf. ibid.

Elje kände sina händer som någonting utanför honom. Liksom resten av hans kropp också var något utanför honom [...]. Han rörde på dessa ting [...]. De var främmande – de fanns bare till för sig själva. De utförde saker och ting för egen räkning.⁹⁴

Den kropslige homogenitet og autonomi, som ifølge Laing kendetegner oplevelsen af ontologisk tryghed, er i Eljes tilfælde splintret, således at hans krop ikke er en sammenhængende enhed, men en pluralitet af legemsfragmenter med egne viljer. Det er endda, som om Eljes krop kan siges at udgøre det ”falske-selv-system”, som ifølge Laing er kendetegnende for det uinkarerede selv. Eljes egentlige ”sande selv” kan ikke komme til udtryk gennem hans krop, fordi denne krop består af selvstændige, fremmede dele, som har deres egne viljer, og som således kan betragtes som noget, der er sideordnet med andre objekter i verden.⁹⁵

Som det ses, er Elje karakteriseret ved de træk, der konstituerer Laings to begreber ontologisk utryghed og det uinkarerede selv. Det betyder, at Elje ifølge Laings teori har et spaltet selv, eller at han er skizofren, hvis man vil benytte den gængse psykiatriske terminologi.⁹⁶

Eljes spaltede selv 2

Hvor det i forrige underkapitel blev vist, hvilke personinterne træk der danner basis for, at Eljes selv kan bestemmes som spaltet, skal det i dette underkapitel vises, hvad forhistorien for spaltningen er, dvs. hvad de tilgrundliggende årsager er. Det sker i de første to underordnede dele, ”Den fraværende mor” og ”Den kontrollerende far”, hvor jeg på baggrund af Laing og Estersons teori fra *Sanity, Madness and the Family* vil sætte fokus på, hvordan Eljes familiesituation indvirker på hans væren. Underkapitlet vil munde ud i et fokus på en længere passage i slutningen af *Sjukdomen*, hvor Elje spaltes i to identificerbare størrelser, hhv. ’kejseren’ og ’menneskeresten’. Det er især denne passage, der er i den eksisterende forskning danner grundlag for, at Elje behæftes med betegnelsen skizofreni. Hvorledes jeg i nærværende speciale positionerer mig ift. disse synspunkter, vil jeg komme ind på i analysens tredje del.

⁹⁴ Trotzig (1972), s. 74f.

⁹⁵ Se især Laing (1972), s. 56ff.

⁹⁶ Jf. Laings positionering ift. betegnelsen, nærværende speciale, s. 17f.

Den fraværende mor

Elje har en oplevelse af at være spaltet i to. Første gang denne spaltning kommer til udtryk i det narrative forløb, er, da Elje er barn og går i skole. Det bliver efterår, oplyses det, og "[d]å blir han två", en, som går i skole og agerer udadtil, og en, som venter på, at den fraværende mor skal vende hjem.⁹⁷ Senere, da Elje er 24 år, nævnes spaltningen igen og sættes også denne gang i forbindelse med den fraværende mor. Elje er landarbejder og følger med sin far ud i marken, og undervejs undrer han sig over, hvor hans mor er. Nogen må have taget hende, ræsonnerer han, hvorefter en bøn bryder ind i den fortællende prosa, efterfulgt af et lyrisk stykke:

Mor och mor

Gräset luktar skarpt gräs

Mor i jorden

Gräset doftar Högt i varma grå kvällshimlen böljar och buktar de höga vajande
mörka träden Förgångna löv indunder gravbuskarna.

Han ser moder och gräs Han ser henne inte⁹⁸

Tolker man det lyriske stykke på linje med den omgivende fortællende prosa, må det, skønt det ikke eksplicit fremsiges af nogen, tillægges Elje. Imidlertid er det også muligt at tolke det som et indbrud af galskabsskrivning. I så fald kan stykket opfattes som en ikke-mimetisk indlejring, der ikke kan tillægges en bestemt person eller betydningsbestemmes endeligt. Stykkets sproglige udtryk overskrider fornuftens grænser og lader sig ikke tolkes ud fra den samme narrative logik som størstedelen af romanen. På trods af denne tilsyneladende utilgængelighed er det alligevel muligt at uddrage betydning. En sætning som "Gräset luktar skarpt gräs" er umiddelbart tilgængelig og fuldstændig konkret: Græsset lugter af græs. Stykket manifesterer således den rytme mellem det fuldstændigt betydningsmættede og det fuldstændigt betydningsstomme, som ifølge Felman karakteriserer måden, hvorpå galskab kommer til udtryk i litteraturen.⁹⁹

I det efterfølgende afsnit ser man endnu et eksempel på, hvordan Eljes fraværende mor katalyserer hans oplevelse af at være spaltet. Afsnittet indledes: "Han-I-Stället-För var på väg," hvorefter træernes efterårsblade hvirvler rundt i luften, klar til at dale ned, så de kan

⁹⁷ Trotzig (1972), s. 70f.

⁹⁸ Op.cit., s. 112.

⁹⁹ Felman (2005), s. 254.

formuldes. Elje, oplyses det siden, ”visste verkligen inte var han skulle göra av sig”.¹⁰⁰ I tråd med Laing og Estersons teori om familiens indflydelse på udvikling af skizofreni oplever Elje en forvirring i selvforholdet, fordi han ikke ved, hvad han skal stille op med sin længsel efter moderen. Løsningen, hvis der kan være tale om en sådan, er, at Elje af og til besøger sin tidligere nævnte hule i skoven, hvor der lugter af dynd, som er en gennemgående modersymbolik i Trozigs forfatterskab, og hvor Elje følgelig har en oplevelse af, at moderen substitueres.¹⁰¹

Den kontrollerende far

Eljes far, Albin, danner en modpol til den fraværende mor. Mens moderen manifesterer sig som en fraværende krop, der af Elje kan substitueres af Moder jord, bekender faderen sig i sit voksenliv til en kropsløs levevis, ja, med Pirholts ord skyr han ligefrem ”den mänskliga kroppen, som inte låter sig underkastas subjektets viljemässiga försök till kontroll.”¹⁰² Albin frygter både sin egen mandlige krop og kvinden, som nødvendigvis indbefatter en krop, fordi kroppen ifølge en freudiansk terminologi er styret af drifter. Som mand er han bange for at blive forført af en kvinde(krop), hvilket ikke mindst skyldes, at det er sket for ham tidligere: I sin ungdom arbejder Albin på en fabrik, hvor han møder en kvindelig polsk migrantarbejder, som han efter alt at dømme tvinger til at have sex med sig, og det er hende, der bliver Eljes mor.¹⁰³

Som en reaktion på sin ungdom opererer Albin senere i livet med en streng orden, hvor han favoriserer fornuften og ikke tillader kroppen at komme til udtryk. Far-søn-forholdet mellem Albin og Elje er baseret på denne orden, og alt, hvad der befinder sig uden for den, betegnes som uordentligt, urent og forkert. Det uordentlige rummer ifølge Albin en dyb vilje til ødelæggelse, der kommer til udtryk som en art nihilistisk hvirvel. Det ses i det følgende citat, som også viser, at Elje er det eneste, der holder Albin fast i hans ordenstro:

[S]onen var liksom hans rot ner i verkligheten. Han kunde inte hjälpa det; det bara var så, att utan sonen fanns världen inte till för honom. [...] Längre än till sonen kunde han inte se, utanför tog verkligheten slut och väglös fiendemakt började. Sonen var det enda i hans liv som hade varit riktigt och verkligt, allt annat en virvel

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Jf. hhv. Bergsten (1987), s. 205ff. og Witt-Brattström (1986), s. 303.

¹⁰² Pirholt (2005), s. 209.

¹⁰³ Trozig (1972), s. 49.

av alltför-tungt sugande, upplösande, för mycket att ens känna: *virveln*. Och han önskade för sonen att han skulle bli en som var *hel – hel och ren*, en som inte hade med förvirring och grumlighet att skaffa, en som orenhet inte kom vid.¹⁰⁴

Grunden til, at Albin pålægger Elje sin orden, er først og fremmest – hvad citatet ikke røber – at han ikke ønsker, at Elje skal begå de samme fejl som ham, dernæst at han ikke ønsker, at Elje skal ende i den ødelæggelsens hvirvel, han selv frygter. Men Albin taler sjældent med Elje om det. Han forklarer ikke sine synspunkter, hvilket gør, at Elje oplever en stor forvirring, som påvirker hans selvforhold – ikke ulig hvad den syvogtyveårige kvinde Agnes oplever i Laing og Estersons undersøgelse.

Hvad der også afspejles i Laing og Estersons undersøgelse, er måden, hvorpå faderen udøver sin kontrol. Han holder konstant øje med Elje, hvilket Elje mærker. I første omgang sker det på et konkret plan: ”Någonstans ifrån satt faderns ögon i ryggen på honom. De borrhade som två borrhade nålar.”¹⁰⁵ Siden følger Albins øjne Elje på et bevidsthedsmæssigt plan: ”Fadern behövde inte alls vara i närheten. Ögonen satt ändå där på plats. / Det kändes som om det växt ut rötter från dem.”¹⁰⁶ Øjnene tager til sidst styringen over Elje; han internaliserer den kontrol, som de i første omgang pålagde ham udefra: ”De satt där de satt. I ryggmärgen. Genom ryggmärgen styrde de. [...] Gick inte att få loss detta pansar. Det hade växt in i köttet.”¹⁰⁷ Øjnene kan også fungere som en mere generel irettesættende instans, næsten som en gammeltestamentlig dømmende og straffende gud, der altid holder øje: ”Högt upp hängd faderns ansikte och uttryckte ett mycket starkt ogillande. Ögonon lyste.”¹⁰⁸ Dette symbolske udtryk for de overvågende øjne kan også forstås på linje med den engelske filosof Jeremy Benthams overvågningsinstans i monografien *Panopticon or the Inspection-House* (1787). Monografien beskriver en overvågningsstrategi, som tager afsæt i et panoptisk fængsel, dvs. et cirkelformet fængsel, hvor fangerne befinder sig i celler rundt langs muren, mens fængselspersonalet befinder sig i en rund bygning i midten af fængslet og dermed har mulighed for at overvåge alle de indsatte fra én fast position (jf. at det græske ord *panoptes*, som Benthams panoptikon tager navn fra, betyder ’altseende’). Idéen med denne fængselsindretning var at få de indsatte til at internalisere overvågningen, således at den – præcis som det sker for Elje i *Sjukdomen* – får karakter af

¹⁰⁴ Trotzig (1972), s. 208.

¹⁰⁵ Op.cit., s. 90.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Op.cit., s. 92.

¹⁰⁸ Op.cit., s. 133.

selvovervågning. Dette ville ifølge Bentham hjælpe med at ”helbrede” de indsatte. Selve fængselspersonalets overvågningsposition eller den instans, de repræsenterer, har i den danske oversættelse af monografien fået betegnelsen ”magtens øje”,¹⁰⁹ en betegnelse, som i ord- og symbolmæssig henseende stemmer overens med den instans, der overvåger Elje i *Sjukdomen*: I kraft af sin position i samfundet befinder Elje sig i en form for eksistentielt og socialt fængsel, hvor han konstant overvåges af såvel faderen som samfundet – og i sidste ende også sig selv. Afslutningsvis bør det nævnes, at Foucault var stærkt inspireret af Benthams panoptikon-idé, hvilket især kommer til udtryk i monografien *Overvågning og straf* (1975). Heri beskriver Foucault bl.a., hvordan fængsler er på vej til at blive overflødige, eftersom de under påskud af at forebygge kriminalitet danner inspiration for en udbredelse og normalisering af visse magtstrategier, heriblandt altså overvågning. Denne idé afspejles i Eljes internalisering af faderens overvågning, eftersom internaliseringen ultimativt fører til, at Elje ikke kan se ud over den orden, han i første omgang blev pålagt udefra. Ligesom i *Galskabens historie* – og flere andre af sine værker – fokuserer Foucault altså i *Overvågning og straf* på sociale magtstrukturer. Han beskriver (og kritiserer) måden, hvorpå individet internaliserer den sociale magtstrategi og dermed bliver et fabrikat af samfundet. Det er en observation, som kan genfindes i *Sjukdomen*. Albin arbejder f.eks. på chamottefabrikken i Skåne og beskrives sammen med de andre arbejdere som ”olika delar[] av samma Maskin”,¹¹⁰ og mens Elje er i Polen, betragter han ”kvarter efter kvarter av mörklagda hyrekaserner, fabriker, verkstäder, den stora sovande livstuggar-maskinen”.¹¹¹ Personerne i *Sjukdomen* kan ikke se ud over den samfundsmæssige magtstruktur, de er født ind i. De opfatter sig selv som dele af den store samfundsmaskine.

Eljes kejserforestilling

På det tidspunkt, hvor Eljes fars ansigt hænger i skyerne med lysende øjne – jf. citatet i forrige underkapitel: ”Högt upp hängd faderns ansikte och uttryckte ett mycket starkt ogillande. Ögonon lyste” – er Elje taget til Polen. Her, nærmere bestemt i Gdańsk, opstår Eljes endelige identifikation med kejseren. Fremkomsten af dette alter ego skal ses i lyset af et tidligere kernecitat, som første gang knytter Eljes begær sammen med kejserskikkelsen:

¹⁰⁹ Betegnelsen fremgår af titlen på oversættelsen, *Panoptikon – magtens øje*.

¹¹⁰ Trotzig (1972), s. 27

¹¹¹ Op.cit., s. 145.

Införde man vid horisonten – på hur långt håll som helst – någonting som denna sak [Eljes kønsorgan] kunde rikta sig mot, vips så blev den tre gånger så stor som sig själv och stod där för sig själv, vips! så hade den mustascher som en riktig kejsare. Och så gav den sig ut att marschera, ehuru det var på stället marsch – upp och ner! upp och ner!¹¹²

Eljes begær personificeres på en sådan måde, at man som læser ikke kan lade være med at finde det morsomt, men samtidig tragisk, eftersom det går op for én, hvor stor magt begæret har over Elje: Det er begæret, der er kimen til hans kejserforestilling. Denne sammenknytning mellem Eljes seksualitet og hans psykiske tilstand bliver desto tydeligere, da han under mødet med den prostituerede i Gdańsk bliver skuffet, fordi han ikke ved, at kvinden er prostitueret, og siden ikke kommer i seng med hende. Efterfølgende strejfer han rundt i Gdańsk og føler sig overvåget af faderens øjne som aldrig før, formentlig fordi han stik imod faderens orden har givet efter for sine kropslige lyster. Samtidig føler han sig i stigende grad overtaget af en fremmed vilje: ”Denna främmande vilja ville bestämda saker med honom. Den vill ta makten. Den har nästen makten nu.”¹¹³ Den fremmede vilje er kejserens og kan ifølge Laings teori om det spaltede selv ses som en fantomfigur, der er en del af Eljes forestillingsverden. Kejseren – fantomfiguren – overtager siden Eljes bevidsthed mere og mere og inkarnerer sig endelig i hans krop. Med Laings ord om psykosen i mente kan man som læser ikke undgå at opfatte dette tekststed som en overgang til, at Elje indtræder i en psykotisk tilstand.

Da kejseren har vundet indpas, forekommer en række skred i teksten. Elje spaltes i hhv. kejseren og ”människoresten”, dvs. menneskeresten,¹¹⁴ og i en lang passage, s. 189-207, er det ikke længere muligt at identificere, hvor den ydre handling finder sted, eller hvem der er dens primære aktør(er), eftersom teksten stort set ikke følger det ydre narrative plan, men primært består af fragmenter af forestillinger og drømme. Dermed opbrydes den narrative logik, man som læser hidtil har fulgt, og der sættes fokus på skellet mellem kejseren og menneskeresten, idet teksten opviser tydelige eksempler på, at der skrives om galskab (*writing about madness*), samt galskabsskrivning (*writing madness*). Dette skal vises i det følgende.

Første gang, man får indblik i kejseren i en længere passage, beskrives han udefra. Hans egenskaber og interesser opremses i en tredjepersonsfremstilling, der strækker sig over fem

¹¹² Op.cit., s. 73.

¹¹³ Op.cit., s. 142.

¹¹⁴ Pirholt har nøje beskrevet denne spaltning, se (2005), s. 214ff.

sider, 189-193, hvor det ofte er umuligt at afgøre, hvad kejseren faktisk er for en størrelse: Snart tror man, at man er vidne til en beskrivelse af Eljes kejserforestilling, snart til en beskrivelse af en abstrakt, ukonkretiseret Adolf Hitler-persona. Hvad der imidlertid er sikkert, er, at fremstillingen veksler mellem at skrive om galskab og at skrive galskab med Felmans begreber. Denne vekslen kommer til udtryk i sproget ved et skifte mellem kurante perioder, hvor der beskrives klart og nøgternt, og hvor der gerne er én eller flere ledsætninger eller længere adverbialled, og mere fortættede perioder, hvor der er en art monoman gentagelse af en bestemt hensigt, gerne fremstillet i en staccateret sætningsrytme med mange punktummer. Den første fremstillingsform indleder tekststykket og er den dominerende. Stilen kommer til udtryk i det tidligere bragte citat: ”Kejsaren är den enda person man känner till där ämbetsutövning och person är fullkomligt och fullständigt ett: han är till själva sin existens helt och hållet exemplarisk. Allt är nödvändighet hos honom.”¹¹⁵ Den anden fremstillingsform findes kun i korte afsnit, der er markeret med linjebrud i teksten, og fungerer således som brud på den første: ”Enligheten vill ena. Något måste offras. / Ordningen ordna. / Renheten rena.”¹¹⁶ Eller: ”Skaffa bort det sjuka. Avliva det mer än till hälften förruttnade. I det bortskaffades ställe operera in nytt, rent, ordnat.”¹¹⁷ Eller: ”Polska slätten måste sopas ren. Ren som ett dansgolv. Ett rent golv för den starka stormen.”¹¹⁸ Som læser oplever man tydeligt forskellen mellem den første fremstillingsform, hvor fortælleren formidler en række informationer indfattet i klare, logisk-rationelle sætninger, og den anden fremstillingsform, hvor teksten er mere ekspressiv og synes at komme direkte fra en bevidsthed, som *ikke* er Eljes sædvanlige.

På de næstfølgende sider, 194-207, kommer den interne spaltning i Elje mellem kejseren og menneskeresten endnu tydeligere til udtryk, idet perspektivet veksler mellem de to i flere på hinanden følgende tekststykker. Kejserens vilje til ødelæggelse og vold når nu sit yderste udtryk: ”[H]ugg av och våldta!” råber han, ”Skär av och begrav! Skär av och begrav!” Endelig formår Elje også her, nedsunket i sin kejserforestilling, at virkeliggøre faderens vision om et ordnet menneskeliv: ”Ordningen är på väg! ORDNINGEN ÄR PÅ VÄG!” råber han.¹¹⁹ Det er påfaldende – og paradoksalt – at Elje i sine mest gale øjeblikke har magten til at beordre og evnen til at tale, mens han i resten af romanen er magtesløs og mere eller mindre stum. Dette skal selvfølgelig ses i lyset af, at de tekststykker, der er citeret fra, består af fragmenter af

¹¹⁵ Trotzig (1972), s. 189.

¹¹⁶ Op.cit., s. 190.

¹¹⁷ Op.cit., s. 191.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Op.cit., s. 195f.

forestillinger og drømme. Eljes magt til at beordre og evne til at tale er således ikke virkelig, men forestillet. Det hele foregår i hans hoved.

I forlængelse heraf må man fastslå, at Eljes galskab oftest kommer til udtryk i et sprog, som tilsyneladende er logisk-rationelt, og at der kun er få passager, hvor sproget synes at formidle hans kejserforestilling direkte. Tendensen er altså, at der med Felmans begreber *skrives om galskab*, snarere end der *skrives galskab*. Fører man denne betragtning videre, vil det sige, at en del af Eljes galskab ikke eksponeres for læseren, fordi galskaben – selve essensen af den – ifølge Felman ikke lader sig formidle i et logisk-rationelt sprog. Imidlertid må man bemærke, at fortællerens sprog ikke kun er logisk-rationelt, men fra et andet perspektiv kan beskrives som imiterende, parodierende og parasitært. Fortælleren forvrænger og annekterer magtens sprog,¹²⁰ hvilket på paradoksal vis giver sig udslag i, at galskaben både får lov at tale og forstummes: Kejserens beordrende udråb, som er citeret ovenfor, er et eksempel på, at galskaben taler, mens det, at romanen stort set ikke indeholder nogen replikker, er et eksempel på, at galskaben forstummes. Hvad der også parodieres og parasiteres, er den psykiatriske diskurs¹²¹ samt samfundets – og mere specifikt psykiatriens – måde at opregne navne på. Dermed skabes en polyfon sprogsfære, et sammensat sprog af forskelligartede stemmer, som står linje om linje og brydes mod hinanden. Set i forhold til Felmans teori betyder det, at sproget i *Sjukdomen* alligevel har en evne til at formidle galskab, eftersom det er et særsprog i egen ret, som er fyldt med brud, hvorigennem galskaben kan komme til orde.

¹²⁰ Jf. Olsson (2001), s. 234 f., hvor der skrives noget tilsvarende om Trozigs roman *De utsatta* (1957).

¹²¹ Jf. f.eks. Eriksson (2013), s. 192.

TREDJE DEL

Stumhed og sprog – galskab og sygdom

I sekundærlitteraturen er der overvejende enighed om, at *Sjukdomen* handler om det, som titlen tilsiger, nemlig sygdom. I en værkekstern note har Birgitta Trotzig selv foreslået, at det forholder sig sådan: ”Sjukdomen kan läsas [...] som den misslyckade sjömannen Eljes enskilda sjukdomshistoria i Skåne på 1900-talet.”¹²² Andetsteds har hun imidlertid foreslået, at romanen handler om stumhed, og har i samme forbindelse protesteret mod diagnosticeringen af Elje: ”Han är ju som jag,” siger hun i et interview i det svenske dagblad *Dagens Nyheter*, ”[f]ör jag upplever alltid att jag inte kan uttrycka mig, att jag är helt och hållet stum.”¹²³ Eftersom Trotzig siger, at Elje er *ligesom* hende, opretter hun ikke en direkte identifikation med ham, men en lighedsrelation, som dels peger tilbage på hende som forfatter, dels videre ud mod romanens læsere. Hendes forhold til ham er således ikke kun moralsk, men også æstetisk.¹²⁴ Måske er vi alle som Elje, synes hun ligefrem at sige. Uanset hvad må det, hun forsøger at formidle, forstås som noget, der snarere end at være personligt er generelt. Denne antagelse understøttes af noget, hun skriver i artiklen ”Dikt och ideologi. Hållpunkter”, som handler om bl.a. hendes udvikling som forfatter og hendes kunstsyn. I artiklen hævder hun, at en af grundene til, at menneskenes verden ikke er et kærlighedsfællesskab (i en kristen forståelse), er, at det er så vanskeligt at kommunikere med hinanden, at forståelsesmulighederne, som hun sætter lig med sproget, er så ”sprängda, söndrade och åtskilda”.¹²⁵ Trotzig synes altså at være enig med Felman i, at sproget grundlæggende er utilstrækkeligt. Set i det lys bliver *Sjukdomens* omdrejningspunkt ikke sygdom, men hhv. stumhed og sprog eller mere præcist det paradoks, der ligger i, at Trotzig søger at formidle stumhed via sprog – via litteratur – et paradoks, som kan genfindes hos både Foucault og Felman, om end med visse nuanceforskelle. Dette paradoks vil jeg i de følgende afsnit søge at belyse, hvorefter jeg vil argumentere for, at der bag stumheden gemmer sig et andet fænomen, nemlig galskab. Jeg vil dernæst kort redegøre for, hvordan galskabs-, sygdoms- og normalitetsbegrebet forstås i nærværende speciale med brug af Foucaults historiske analyse

¹²² Notan befinder sig i Birgitta Trotzigs samling på det Kungliga biblioteket i Stockholm, SE S-HS L312. Citatet er gengivet af Johansson (2023), s. 421.

¹²³ Se Lagerlöf (1983). Citatet er gengivet af Olsson (2001), s. 227f.

¹²⁴ Olsson (2001), s. 228.

¹²⁵ Trotzig (1975), s. 354.

samt Laings teori for herved at kunne indkredse mit eget ståsted: Hvad er sammenhængen mellem Elje og romanens sygdomstematik, og hvad betyder det for forståelsen af romanens titel, *Sjukdomen*?

Der er flere spor, som kan bruges til at vise, hvorledes det førnævnte paradoks kommer til udtryk. Et af de væsentligste spor – og et af romanens særtræk – er, at der så godt som ingen replikker er. Det skyldes ikke kun fortællerens brug af udeladelse og tilsøring som beskrevet i første del af analysen, men også det faktum, at flere af personerne har et særegent forhold til sproget. Romanens hovedperson, Elje, er dårlig til at tale, ja, flere gange oplyses det endda, at han næsten ikke har noget sprog at udtrykke sig med.¹²⁶ For Elje gælder det altså ikke kun, at sproget er utilstrækkeligt på grund af sprogets misforhold til selvet. Hans sprog er i sig selv utilstrækkeligt, hvilket vil sige, at han legemliggør den mangel på sprog, som ifølge Foucault og Felman karakteriserer galskaben. Noget tilsvarende kan siges om den polske svinevogterske. Hun har heller ikke noget sprog: ”Hos henne själv fanns inget språk. Det hade funnits, men hon kunde inte minnas det. Nu var det bara som ett oredigt mörker allt.”¹²⁷ Manglen på sprog gør hende ude af stand til at kommunikere med andre mennesker og placerer hende hierarkisk under dem. Hun er ”som ett slags djur” med fortællerens ord, hvilket gør, at andres kommunikation med hende tager form af befalinger, som der ikke forventes svar på.¹²⁸ Den kvindelige ledsager på sindssygehospitalet Sankt Lars i Lund – hende, som Elje dræber – har heller ikke noget sprog, i al fald taler hun ikke svensk. Det eneste, hun siger, er ”tsch-tsch”, lyde, som ifølge fortælleren må ”härröra ur ett språk som ursprungligen varit hennes, men som hon någonstans på vägen på ett eller annat sätt förlorat.”¹²⁹ Fælles for den kvindelige ledsager og svinevogtersken er, at de har haft et sprog, men har mistet det. Derudover er de begge navnløse i modsætning til f.eks. Elje og hans far, Albin, som gang på gang nævnes ved navn. Disse særtræk, sprog- og navnløsheden, gælder ikke kun for de to kvinder, men for stort set alle kvinder i romanen,¹³⁰ f.eks. også Eljes mor: I forbindelse med en beskrivelse af hende angives det, at Albin ikke ”[kan] uttala hennes namn. [...] Hon var tyst – också därför att nästan språklös.”¹³¹ At kvinderne er sprog- og navnløse, mens mændene i det mindste har navne, skal

¹²⁶ Se f.eks. Trotzig (1972), s. 64f.

¹²⁷ Op.cit., s. 159.

¹²⁸ Op.cit., s. 162.

¹²⁹ Op.cit., s. 224.

¹³⁰ Den eneste kvinde, der siger noget i romanen, er den prostituerede, som Elje møder i Gdańsk. Kort efter at Elje har blottet sit køn for hende, siger hun: ”LÄGG – PÄNGARNA – PÅ – BORDET – SÅ – JA – SER – DOM.” (Op.cit., s. 139f.). At give en tolkning af denne omstændighed ligger uden for nærværende speciales rammer.

¹³¹ Op.cit., s. 24.

ses i lyset af romanens overordnede inddeling i en maskulin og feminin sfære – eller med Trozigs ord ”ett faderstema och ett moderstema”.¹³² Kvinderne lever i en mandsdomineret verden, og alt kvindeligt eller feminint er enten undertrykt eller udelukket fra det faderlige eller maskuline, som f.eks. repræsenteres af samfundet. Det kommer især til udtryk i den polske svinevogters historie. Trozig har selv udtalt, at den er ”en fritt insatt legend”,¹³³ dvs. at den som tidligere nævnt ikke har nogen narrativ sammenhæng med resten af romanen. Imidlertid har den motivisk indflydelse, idet den med Franzéns ord er emblematiske for kvindernes skæbne i romanen:¹³⁴ at gå under, at forsvinde, at være usynlige. Denne skæbne, kunne man indvende, gælder ikke kun for kvinderne. Den gælder også for Elje. Romanens udsagn synes følgelig at være, at man i samfundet går under eller på anden vis lider overlast, hvis man er stum.

Vender man igen blikket mod galskaben, er det muligt at anskue stumheden som kontekstafhængig, dvs. at stumheden ikke altid dominerer. Elje og de omtalte kvinder har ganske vist ikke noget sprog i de kontekster, de normalt befinder sig i, men f.eks. Elje har masser sprog, så snart hans kejserforestilling træder i kraft, og man er vidne til hans vrangforestillinger og drømme. Set fra dette perspektiv gemmer der sig altså bag den tilsyneladende stumhed et (galskabens) sprog, som rækker ud over rammerne for det logisk-rationelle sprog. Det betyder, at stumheden ikke kun er et omdrejningspunkt, sådan som den tidligere blev beskrevet. Stumheden fungerer også som en prisme, der giver læseren mulighed for at se galskaben – og ikke mindst galskabens vilkår i samfundet – fra et nyt perspektiv, idet stumheden bruges til at betone den gales sociale og eksistentielle situation.

Tager man dernæst i betragtning, at galskab ikke bare er galskab, men at begrebet har en indlejret historicitet, kan man via Foucaults redegørelse for, at galskabsbegrebet i 1900-tallet blev aflagt til fordel for forskellige sindslidelseskategorier, også kalde galskaben for psykisk sygdom. Dette er imidlertid set fra samfundets perspektiv. Som læser af Foucaults analyse må man huske på, at den primært peger på en historisk udvikling, der kredser om samfundets valoriseringer og begrebsliggørelser – med andre ord samfundets syn på den gale. Der er en perspektivisk forskydning indlejret i fremstillingen: Foucault bifalder ikke den udvikling, han redegør for, tværtimod, han ser det som problematisk, at galskabsbegrebets udvikling og udfasning har ført til en større samfundsmæssig kontrol med og ensretning af mennesket. Dette stemmer overens med Laings synspunkter. Laing lægger vægt på at skelne

¹³² Jf. Lagerlöf (1983).

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Franzén (2007), s. 75f.

mellem de oplevelsesmæssige strukturer ontologisk utryghed og det uinkarerede selv og så samfundets betegnelse skizofreni – en betegnelse, han ganske vist selv benytter, men kun efter at have positioneret sig ift. til den.¹³⁵ I visse – og måske endda mange – tilfælde kan der ifølge Laing være tale om naturlige oplevelsessekvenser, som er nødvendige at gennemleve, og som ikke absolut bør reguleres via psykiatrisk indgriben. Dette synspunkt afspejles i hans sygdomsbegreb. Et menneske er ikke sygt, mener Laing, bare fordi det kan karakteriseres ud fra oplevelsesstrukturerne ontologisk utryghed og det uinkarerede selv – oplevelsesstrukturer, som hvis de er udtalte nok, vil føre til betegnelsen skizofreni i et samfundsmæssigt perspektiv. Et sådant menneske er blot afvigende fra normaliteten. Sygdomsbetegnelsen reserveres derimod til samfundet, eftersom det er samfundet og dets interne sociale strukturer, herunder familien, der ifølge Laing er bestemmende for det enkelte menneskes tilstand og udvikling. Fra et andet perspektiv kan man sige, at Foucault og Laing opererer med et mere rummeligt normalitetsbegreb end den – ganske vist noget abstrakte – instans, man kan kalde samfundet. Vil man sætte det på spidsen, kan man også sige, at den afgørende forskel er, hvorvidt og i hvilken grad bestemte oplevelsesstrukturer opfattes som patologiske, og hvad denne rubricering fører med sig af sociale og eksistentielle konsekvenser.

Man kunne fortsætte redegørelsen for Foucaults og Laings synspunkter, f.eks. ved at jævnføre dem med den danske psykiater Raben Rosenbergs redegørelse for og diskussion af sygdomsbegrebet.¹³⁶ Af pladsmæssige hensyn vælger jeg dog at undlade dette for i stedet i forlængelse af ovenstående at bringe mit bud på, hvordan man skal forstå *Sjukdomens* titel.

Johansson har ret, når han skriver, at *Sjukdomens* titel ikke kun peger på Eljes sygdom, som visse tidligere fortolkere af romanen mener, og ej heller primært på den psykiatriske diskurs, som Eriksson mener, for i romanen er der mange intertekster, ”som ger sjukdomsreferensen en djupare resonansbotten, som visserligen omfattar psykiatrin, men som också pekar utöver den”.¹³⁷ Titlens sammenhæng med Eljes sygdom og psykiatrien er imidlertid det, der er relevant for nærværende speciale, så skønt jeg ikke udelukker andre tolkningsmuligheder, vil jeg fokusere på denne tolkning.

I modsætning til Eriksson, som påstår, at titlens sygdomsmærkat hverken hentyder til romanens karakterer eller samfundet, men til måden, hvorpå der fortælles om det alt sammen, mener jeg, at titlen dels peger på Eljes sygdom, dels samfundets. I kraft af dette udsagn

¹³⁵ Se redegørelsen for Laings positionering, nærværende speciale, s. 17f.

¹³⁶ Jf. Rosenberg (2016), s. 129ff.

¹³⁷ Johansson (2023), s. 413.

positionerer jeg mig samtidig anderledes end Ulf Olsson, som ikke vil udtale sig om, hvorvidt Elje er syg eller ej, eftersom han mener, at en sådan etikettering bidrager til ”den samhälliga kontrollen och disciplineringen av individerna”.¹³⁸ Men hvordan kan det være, at titlen på én gang kan udpege Eljes personlige sygdom og samfundets sygdom? At det er sådan, må ses i lyset af, at Trotzig overlagt arbejder med paradokser,¹³⁹ samt at en del af hendes litterære strategi går ud på at skabe en såkaldt negativ fremstilling, som Franzén formulerer det.¹⁴⁰ Eljes personlige sygdom er således ”den negative del”, forstået på den måde, at dette fokus hos læseren opfattes med omvendt fortegn: Når Trotzig skildrer Eljes personlige sygdom, er det ikke for at udstille Elje, men netop for at vække læserens sympati. Valoriseringen – som jeg vil komme mere ind på i næste underkapitel – er således sådan, at Eljes personlige sygdom ikke kritiseres, mens samfundets sygdom i høj grad kritiseres. Denne påstand skal ses i sammenhæng med ovenstående redegørelse for sygdoms-, galskabs- og normalitetsbegrebet. Elje skildres som syg, i kraft af at samfundets blik på ham gengives. Samfundets blik – den særlige måde at fortælle om Elje på – parodieres og parasiteres af fortælleren, som Eriksson påpeger,¹⁴¹ hvilket afstedkommer et umiddelbart fokus på Elje. Men bag dette gemmer sig et andet, mere velovervejet fokus, som er rettet mod samfundet selv, herunder det psykiatriske system. Der er tale om en art dobbeltsyn, et tilsyneladende paradoksalt udsagn, som ved nærmere eftersyn alligevel er muligt at forklare. Det peger tilbage på et af de citater, der indledte underkapitlet, nemlig Trozigs ord om, at romanen måske snarere handler om stumhed end om sygdom. Til det kan man sige, at romanen handler om begge dele. Det ene udelukker ikke det andet. De to udsagn befrugter derimod hinanden, som det tidligere blev vist, idet de er udgangspunkt for en produktiv betydningsdannelse.

Skriften som etisk handling: De marginaliseredes poetik

Trozigs persongalleri består hovedsagelig af udstødte, fattige, forstummede og gale. Marginaliserede personer, med andre ord, som med Laings begrebspar ’Os og Dem’ i mente normalvis henregnes til Dem-gruppen, mens majoriteten i samfundet, den almindelige velfungerende borger, udgør Os-gruppen. For de marginaliserede personer, Trotzig skildrer,

¹³⁸ Olsson (2001), s. 227.

¹³⁹ Jf. op.cit., s. 236.

¹⁴⁰ Franzén (2007), s. 95.

¹⁴¹ Eriksson (2013), s. 178.

gælder det, at hverdagen ofte er så vanskelig og uoverskuelig og fyldt med personlige udfordringer, at der ikke kan være tale om at etablere en egentlig sammenhængende Os-gruppe; skønt de af majoriteten regnes som en gruppe, vedbliver de at være enkeltindivider. Derudover har de, som tidligere nævnt, sjældent mulighed for at tale deres egen sag, f.eks. fordi de er stumme, eller blot fordi de befinder sig nederst i samfundet og dermed ikke har magt eller indflydelse nok til at gøre det.

For de marginaliserede personer er der oftest ingen bedring i syne. Ikke for ingenting har Trotzig fået ry for at være ekstremt sortsynet, hvilket ikke mindst skyldes *Sjukdomen*.¹⁴² Men i hendes værker findes der altid positive modpoler til det negative. I sekundærlitteraturen er der en række spor, som lægger vægt på disse positive modpoler. Et af sporene beskæftiger sig med motiviske og metaforiske elementer, som med Christina Bergils ord virker som modbilleder til det, der udgør den negative kraft i det pågældende værk. I *Sjukdomens* tilfælde repræsenterer kejsermagten og samfundet negative kræfter, mens f.eks. Moder Jord repræsenterer et positivt modbillede.¹⁴³ Set fra et andet perspektiv befinder de positive kræfter sig imidlertid ikke kun i motiviske og metaforiske elementer, men også i selve måden, hvorpå Trotzig benytter sproget. Hendes forfatterskab kan, skriver Franzén, ses som et litterært oprør, der ”utgörs av et specifikt sätt att använda språket på, som skapar ett etiskt förhållningssätt genom ifrågasättandet av och motståndet mod det ideologiskt givna,” hvilket sker i kraft af ”representationens makt att ’slunga’ läsaren mod dimensioner av verkligheten som inte ryms i den samhälleliga ordningen”.¹⁴⁴ Når Trotzig i *Sjukdomen* fremstiller Elje som kejseren og i kraft af fortællerens mediering lader denne kejsers indre verden komme til syne for læseren, er det altså ikke kun for at etablere en negativ kraft i romanen. Det er lige så meget for at fremvise denne virkelighed – dvs. Eljes indre oplevelse af at være kejseren – for læseren, noget, som netop *ikke* gøres for at lægge vægt på det negative, som kejseren repræsenterer, men tværtimod for at få læseren til at sympatisere med Elje. Eljes kejserforestilling må ganske vist *også* ses som noget negativt, især fordi den på et større plan sammenlignes med og metaforiseres som Adolf Hitler og fremkomsten af Anden Verdenskrig. Men ved at lade læseren få indblik i Eljes oplevelsesverden – især i de perioder, hvor han er indlagt som psykiatrisk patient – sættes der fokus på noget, som ifølge Laing burde være en fast del af psykiatrien, men ikke er det, nemlig *patientens oplevelse*, dvs. den subjektive erfaring, sådan som den kommer til udtryk i patientens

¹⁴² Jf. titlen på Westlings (1988) studie af dagsbladsreceptionen: ”Med stabilt rykte för extrem svartsyn”.

¹⁴³ Bergil (1995), s. 173.

¹⁴⁴ Franzén (2007), s. 103.

eget hoved, og ikke, hvilket er sædvanen i psykiatrien, *patientens formidlede oplevelse*, sådan som den kommer til udtryk i en journal skrevet af en fagperson.¹⁴⁵

Elje er især marginaliseret på grund af sit forhold til psykiatrien. Den patientliggørelse, der har fundet sted, har med Laings ord medført social degradering og i sidste ende umyndiggørelse.¹⁴⁶ Som følge af sit livsløb kan han ses som en tragisk antihelt: Han fødes ind i en verden, hvor han stort set ingen selvbestemmelse har, og dør, mens han er indlagt på en psykiatrisk afdeling og er fanget i sin indre oplevelsesverden, hvor kejseren hersker. De små lysglimt, der er i hans liv, f.eks. frihedsflugten til Polen, udslukkes hurtigt, og som læser kan man ikke lade være med at undre sig over de valg, han træffer, og den måde, han opfatter sin omverden på: Hvorfor, spørger man f.eks. under læsningen, opdagede han ikke, at den polske kvinde var prostitueret? Hvordan kan man være så naiv?¹⁴⁷

Denne måde, hvorpå man som læser tvinges til at forholde sig til Eljes handlinger og oplevelser, gør, at man nærmer sig ham og sætter sig i hans sted. At Eljes illusoriske virkelighedsopfattelse bliver tragikomisk via fortællerens udlægning, som det tidligere er pointeret, forstærker kun indlevelseseffekten: Så snart man er færdig med at læse ham, fatter man desto mere sympati for ham. Læsningens performative karakter gør derudover med Felmans ord, at man så at sige potentielt *oplever med Elje*, forstået på den måde, at man ikke blot observerer ham udefra, men kommer helt ind i hans bevidsthedsliv. I bedste fald oplever man selv en form for galskab i sig under læsningen, og bagefter er man forandret.

Denne læser-forandrende effekt hænger nøje sammen med det litterære værks singularitet. At et litterært værk, som Felman påpeger, er en irreduktibel enhed, der rummer sin egen logik, er Trotzig opmærksom på. I artiklen ”Dikt och ideologi. Hållpunkter” peger hun på, at litterære værker består af ord, dvs. ”ett material av [...] redan begagnade sociala konventioner”, og at disse ord bruges til at ”bygga upp en ny ordning. Till at bygga upp estetiska föremål med oberoende existens som *nya* föremål, nyskabelser. *Nya* världar som aldrig kan upplösas i, aldrig reduceras till de betydelser byggnadsmaterialet en gång hade. *Nya* helheter.”¹⁴⁸ Denne udlægning af singularitetsbegrebet stemmer ikke alene overens med Felmans forståelse, men også med Attridge, især fordi den bekræfter, at singulariteten beror på en strukturmæssig nyskabelse, nærmere bestemt en ordmæssig partikularitet. I *Sjukdomens* tilfælde er der foruden

¹⁴⁵ Jf. Laing (1969), s. 81.

¹⁴⁶ Det oplyses adskillige gange i romanen, at Elje er umyndiggjort, f.eks. hele tre gange i løbet af de tre første sider.

¹⁴⁷ Jf. Trotzig (1972), s. 140.

¹⁴⁸ Trotzig (1975), s. 359.

den ordmæssige partikularitet et væld af særegenheder, som konstituerer singulariteten, ikke mindst Trotsigs særlige stil og måden, hvorpå galskaben kommer til udtryk og valoriseres. Valoriseringen peger tilbage på den læser-forandrende effekt.

Forbindelsen mellem forfatter og læser knyttes i kraft af det litterære værk. Denne forbindelse har Trotsig selv kommenteret på. I hybridværket *Ett landskap* (1959), der kan ses som fragmenter af en poetik, definerer hun det litterære værk som en art restprodukt, der efterlades til læseren:

För poeten är bilderna en väg in i honom själv, redskap för att kunna brytas upp, öppnas. Han lämnar dem efter sig som slocknade spår, han själv är för länge sedan borta. I och med att han skriver ner bilden lämnar han den – han har använt sig av den, och så gått djupare in i sitt liv.¹⁴⁹

Citatet peger på, at Trotsig opfatter skriveprocessen som et erkendelsesteoretisk begreb. Skriveprocessen er en måde at komme dybere ind i sit liv på, som hun skriver, hvilket medfører, at ”poeten” i sidste ende kommer videre fra det skrevne, mens skriften i sig selv, ”bilderna”, står tilbage. At der bruges betegnelsen billeder og ikke skrift, tekster eller værker, skal ses i lyset af noget, Trotsig har udtalt andetsteds ifm. en beskrivelse af sin arbejdsmetode, nemlig at hendes udgangspunkt for at skrive ”nästan alltid [är] en bild”, og at hendes fremgangsmåde er at ”undersöka de där bilderna, se vart de leder”. Hvorom alting er, så fortsætter Trotsig i *Ett landskap* med at fastslå, at det litterære værk efterlades til læseren, ikke for at denne skal forstå forfatterens eller fortællerens verden, men for at læseren kan bruge det til at forstå sin egen verden og sig selv som menneske i den:

Läsaren å sin sida står i ett likartat förhållande till bilderna poeten lämnar honom – för att av honom användas till att komma in i hans eget liv, för att med dem som hjälp bryta sig in mot dess kärnpunkt. För att använda dem och lämna dem bakom sig.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Trotsig (1959), s. 24.

¹⁵⁰ Ibid.

Trotzigs forklaringsmodel for, hvad sammenhængen mellem forfatter og læser er, beror ikke kun på en erkendelsesteoretisk indsigt, men også en etisk handling. Hun anser sine litterære værker for at være dannelsesredskaber, som har evnen til at bryde ind i menneskets liv og give det mulighed for at se dybere ind i sig selv, indtil dets egen indre virkelighed er blevet oplyst.¹⁵¹ Det stemmer overens med, hvad Trotzig skriver i "Dikt och ideologi. Hållpunkter": "Min handling är konsten – dikten."¹⁵² Erklæringen skal ses i lyset af, at hun definerer alle sine tekster som digte: "Allt er poesi, i längre eller kortare kompositioner,"¹⁵³ har hun sagt i et interview, og i en artikel skriver hun, at selv hendes prosaværker må betragtes som "långa dikter".¹⁵⁴ I et interview med den svenske forfatter Agneta Pleijel udtaler hun i forlængelse heraf, at digtet er en modkraft til samfundets iboende evne og vilje til udglatning og ensretning, eftersom det "låter oss få reda på hur det *verkligen är* inne i människan".¹⁵⁵ Denne indsigt er det ifølge Trotzig ikke muligt at komme frem til på anden vis: "När den poetiska bilden tränger in i ett medvetande, bryter den sig in till livsområden som inte är tillgängliga på *något* annat sätt."¹⁵⁶

Vil man sammenfatte pointerne i dette underkapitel, kan man begynde med at se skildringen af Elje i lyset af ovenstående. Det er tydeligt, at Elje repræsenterer den type person, som Trotzig sympatiserer med, og hvis virkelighed hun som forfatter ønsker at formidle til sine læsere via litteratur. Elje er marginaliseret i samfundet, fordi han afviger fra normaliteten, men han er samtidig et eksempel på noget af det, som Trotzig i tråd med Felman fremhæver som almenmenneskeligt, bl.a. at sproget er utilstrækkeligt, og at vi derfor alle bærer rundt på en grad af stumhed i os.

Når Trotzig benytter den marginaliserede Elje som hovedperson, er det, fordi hun søger at blottlægge en virkelighed, som er ukendt for læserne, og som derfor kan berige dem og udvide deres forståelse af sig selv og deres omverden. Mere specifikt søger hun at lade sine læsere se, hvordan et menneske, der er patient i psykiatrien, bliver behandlet, og hvordan dette menneske selv oplever behandlingen. Hun giver plads til Eljes egen oplevelse som patient, hvilket er i tråd med den del af Laings kritik af psykiatrien, som går på, at patientens oplevelse normalvis kun tillægges opmærksomhed, efter at den er formidlet af en fagperson.

¹⁵¹ Jf. Pleijel (1982), s. 4.

¹⁵² Trotzig (1975), s. 358.

¹⁵³ Jonsson (1993).

¹⁵⁴ Trotzig (1986), s. 13.

¹⁵⁵ Pleijel (1982), s. 17f.

¹⁵⁶ Trotzig (1959), s. 24.

Sjukdomen kan således læses som en kritik af psykiatrien, sådan som Eriksson påstår, og på afgørende punkter ligger denne kritik i forlængelse af Laings synspunkter. Kritikken afspejles i Trozigs fordring til litteraturen: Litteraturen er ”modbild, motvärld, besvärjelse, åkallan. I varje fall: ifrågasättande av det givna”.¹⁵⁷ Den sidste del af citatet kan ses som en formulering af den hyppigt forekommende parole om, at litteraturens rolle er at stille spørgsmål, men ikke at besvare dem. Og den parole er Trozig tro mod. Hun stiller spørgsmål til rådighed for læseren, men forbliver stum, når det gælder at besvare dem.

Trozigs synspunkter står stærkt alene. Men ved at perspektivere dem til synspunkter udformet af Marcus Floris Christensen, postdoc ved Europa-Universität Flensburg, bliver de yderligere belyst. Dette vil jeg gøre i næste kapitel.

¹⁵⁷ Trozig (1975), s. 359.

Perspektivering

Christensen plæderer i monografien *Angstens gave* (2023) for, at angst ikke skal opfattes som et patologisk fænomen, men snarere som noget, man bør omfavne. Angst er en gave, som monografiens titel antyder. Dette perspektiv på angst udvikler Christensen ikke kun i *Angstens gave*. Monografien er en kraftigt kondenseret og populært formidlet version af hans ph.d.-projekt, som i sig selv er omformet til en anden monografi, *Anxiety in Modern Scandinavian Literature: August Strindberg, Inger Christensen, Karl Ove Knausgård* (2024). Hvorledes de to monografier forholder sig til hinanden, skal vises i det følgende. Herefter fokuserer jeg på, hvordan Christensen opfatter fænomenet angst i *Angstens gave* og især dets forbindelse til litteratur, en forbindelse, som Christensen siden benytter i en bredere samfundsmæssig og eksistentiel diskussion af, hvordan litteratur kan være et dannelsesredskab. Dernæst vender jeg blikket mod Trozigs syn på litteraturens potentiale, sådan som det er fremlagt i nærværende speciale, og ser på, hvorledes de to positioner, Christensens og Trozigs, forholder sig til hinanden.

I monografien fra 2024 fremlægger Christensen sit mål som følger:

I [...] wish to reconsider the static biomedical conception of anxiety as a mental disorder classified in different diagnostic spectrums. In contrast, I wish to reconsider anxiety as a dynamic, yet fundamental, human experience, the complexity and richness of which literature is in a unique position to capture.¹⁵⁸

Christensen lægger vægt på, at han vil udfordre den herskende patologiske opfattelse af angst som noget, der skal diagnosticeres og behandles. I stedet vil han se angst som et grundlæggende eksistentielt vilkår, idet han undersøger, hvordan fænomenet præger forskellige tiders litteratur. Måderne, hvorpå angst kommer til udtryk i litteratur, konkluderer Christensen sidst i monografien, viser, at fænomenet ikke hæmmer mennesket og gør det dysfunktionelt. Tværtimod, angst er en produktiv og kreativ kraft, som sætter sit præg i litteraturen i form af f.eks. plotstrukturerende principper og visionære poetiske protester. Angst er en essentiel del af

¹⁵⁸ Christensen (2024), s. 3.

den litterære proces.¹⁵⁹ Disse erkendelser fører Christensen frem til sin tese om, at den almindelige opfattelse af angst som noget, der *tager*, bør ændres til, at angst er noget, der *giver*. Angst giver forestillingskraft, ansporer fantasien og styrker evnen til selvrefleksion. Angst giver mennesket evnen til at se indad, eftersom fænomenet er en reaktion på indre, bevidsthedsmæssige og – ikke mindst – åndelige rørelser. Angst er med andre ord noget, som får individet til at forholde sig til sig selv. Angst konstituerer selvforholdet og bør ses som en gave.

Dette synspunkt gentager Christensen i flere andre sammenhænge, bl.a. i artiklen ”Angstens formforvandlinger” i antologien *Angst i dansk litteratur* (2023), hvor han skriver om ”angstens opbyggelige egenskaber” og fremhæver angst som en ”antropologisk konstant i den menneskelige tilværelse”.¹⁶⁰ Men i *Angstens gave* skærpes synspunktet. Monografiens opbygning mimer opbygningen i *Anxiety in Modern Scandinavian Literature*, men i stedet for en konklusion er der indsat et opsummerende kapitel, ”Afslutning”, hvor angstproblematikken passagevis løftes ud af den litterære sfære og i endnu højere grad end i monografiens resterende kapitler gøres til et almenmenneskeligt anliggende. Christensen maner til handling, idet han med udgangspunkt i sin tese om, at angsten er en gave, opfordrer sine læsere til at kæmpe imod en række af de normer, der danner fundamentet for, hvad han kalder det senmoderne angstsamfund: ”Hvorfor ikke bryde med den samfundsorden og de systemer, der åbenlyst fremskynder sygeliggørelsen og mistvivlsen?” spørger han retorisk og følger op med sit bud på, hvad dette brud indebærer:

Det herskende økonomisk-rationalistiske vækstparadigme skal afløses af et humanistisk-æstetisk åndsparadigme, hvis en fremtid bestående af tæt sammenvævede kriser og potentielle økologiske og sociale kollaps skal imødegås på en holdbar og troværdig måde. Det er en af de vigtigste kulturkampe i samtiden.¹⁶¹

Kampen – et motiv, som går igen i det afsluttende kapitel – drejer sig ikke alene om menneskets plads i samfundet eller det herskende menneskesyn. Der er tale om en større kamp, som er forbundet med en række markante trusler og begivenheder i vores tid: ”klimakrisen, muligheden for atomkrig, fremkomsten af ukontrollabel kunstig intelligens [...], pandemi [... og] krig i

¹⁵⁹ Se konklusionen, op.cit., s. 203ff.

¹⁶⁰ Christensen 2023[b], s. 215.

¹⁶¹ Christensen 2023[a], s. 176.

Europa”.¹⁶² Kampen skal imidlertid ikke udkæmpes fysisk. Den skal foregå på det æstetiske område: ”Litteraturen og kunsten fungerer til stadighed som rum for modsprog og modkultur til det herskende erkendelsesparadigme, til den antropocentrisk-kapitalistiske rovdrift på naturen, til angstsamfundets fastfrysning af mennesket i diagnostiske kasser.”¹⁶³ Litteraturen, mener Christensen, er i stand til at agere ”modsprog og modkultur”, idet den er en åbning ind til andre måder at forstå os selv og vores verden på.

Modsprog og modkultur. Begge ord kunne være taget ud af en af Trotszigs udtalelser om, hvad hun vil med sine litterære værker. Den etiske handling, som hendes litteratur ifølge hende selv er et udtryk for, afspejles da også i Christensens tro på litteraturens evne til at være et almenmenneskeligt dannelsesredskab. Hvad de to derudover har tilfælles, er, at de fremhæver positive sammenhænge mellem litteratur og det, som man i et nutidigt samfundsmæssigt perspektiv ville kalde psykisk sygdom. Men de gør det fra forskellige udgangspunkter. Hvor Christensen er litterat og skriver om litteratur, der er skrevet af andre, er Trotszig forfatter og skriver selv litteratur. Desuden gør de det på forskellige måder og med forskellige hensigter. Christensen skriver om litteraturens særegne evne til at skildre angst, og i kraft heraf mener han, at litteraturen kan bruges til at vise os, at angst er et eksistentielt grundvilkår, som vi kan få gavn af. Trotszig skriver litteratur, heriblandt romanen *Sjukdomen*, hvori hun som hovedperson har indsat et individ, hvis bevidsthedsliv og virkelighedsopfattelse afviger fra normaliteten. Det har hun gjort for at vise dette individs liv frem for læserne, bl.a. med det formål at kritisere samfundets manglende evne til at tage vare på marginaliserede mennesker. Både Christensen og Trotszig fokuserer på, at litteraturen kan benyttes som dannelsesredskab, og i deres værker kan man spore en kritik, der umiddelbart kan minde om hinanden. Men de skriver i vidt forskellige historiske og samfundsmæssige kontekster og med vidt forskellige idealer for, hvordan man udtrykker sig. Hvor Christensens kritik er eksplicit og klar i mælet – i det afsluttende kapitel i *Angstens gave* i en sådan grad, at teksten nogle gange har karakter af kampskrift – er Trotszigs kritik sværere at gennemskue, og læseren kommer på arbejde, hvis han skal pege på, hvad det præcis er, der gør teksten kritisk. Alligevel er de to ikke så langt fra hinanden. Begge insisterer de på litteraturens iboende kraft til at oplyse det enkelte menneske om dets eget og andres liv, og begge tror de som følge heraf på, at menneskene i fællesskab kan lede samfundet i en sundere, mere humanistisk retning, hvor det enkelte liv

¹⁶² Op.cit., s. 14.

¹⁶³ Op.cit., s. 177.

vægtes og har plads til og mulighed for at udfolde sig. Litteraturen er ”modbild” og ”motvärld” med Trotzigs ord. Eller med Christensens modsprog og modkultur.

Konklusion

I nærværende speciale har jeg undersøgt, hvorvidt Laings teori om skizofreni kan belyse væsentlige karaktertræk ved *Sjukdomens* hovedperson, Elje, og om Elje på denne baggrund kan karakteriseres som skizofren. Modsat flere tidligere fortolkere, som påstår, at Elje er skizofren, uden at foretage en tilgrundliggende karakteranalyse, har jeg foretaget en sådan. Analysen viser, at Laings teori ikke alene fremhæver træk ved Elje, som gør, at han kan karakteriseres som skizofren. Overensstemmelsen mellem Laings beskrivelser af de oplevelsesstrukturer, der ligger til grund for skizofreni, og Elje er så iøjnefaldende, at man som læser ikke kan lade være med at tænke, at Trotzig må have benyttet Laings værker som forbillede for skildringen af Elje.

Dernæst har jeg undersøgt, hvorvidt der er sproglige træk eller strategier i romanen, som kan belyse Eljes karaktertræk, og hvordan disse hænger sammen med sygdoms- og galskabstematikken. Med udgangspunkt i Felmans teori om skrift, sprog og galskab og mere specifikt hendes skelnen mellem at *skrive om galskab* og at *skrive galskab* har jeg analyseret en væsentlig passage i *Sjukdomen*, hvor Elje spaltes i to ekspliciterede størrelser, hhv. kejseren og menneskeresten. Skønt romanen udviser tegn på galskab, er tendensen, at der skrives om galskab, hvilket betyder, at visse sider af galskaben – selve essensen af den – tilsyneladende ikke eksponeres for læseren. Ved at tage den imiterende, parodierende og parasitære sproglige strategi i betragtning er det imidlertid muligt at anlægge et andet perspektiv. Strategien er en måde, hvorpå sproglige udtryksformer, som ikke ellers optræder sammen, kan annekteres og sammenstilles, hvorved der ifølge Felmans teori skabes sproglige brud, som alligevel tillader galskaben at komme til orde. Felmans fokus på læsningens performative karakter understøtter denne tese. I kraft af læsningen er der potentiale for, at man oplever med Elje, hvilket vil sige, at man ikke blot observerer ham udefra, men kommer helt ind i hans bevidsthedsliv og i bedste fald selv oplever en form for galskab i sig.

Med Felman og Foucault som teoretisk ballast har jeg herefter undersøgt den betydningsdannelse, der finder sted i spændingsfeltet mellem stumhed, galskab og sprog. Ved at undersøge, hvordan de tre fænomener indvirker på hinanden, kan stumheden anskues som et tema, der ikke er et egentligt omdrejningspunkt, men snarere en prisme, hvorigennem læseren kan se – og dermed bedre forstå – galskaben. Ud fra denne betragtning har jeg siden redegjort for galskabs-, sygdoms- og normalitetsbegrebet med afsæt i Foucaults og Laings teorier for på baggrund heraf at give mit bud på, hvordan man skal forstå *Sjukdomens* titel. Titlen er

mangetydig og kan ses i sammenhæng med flere motiviske og tematiske spor; i kontekst af mit fokus peger den dels på Eljes sygdom, dels på samfundets. Jeg mener, at *Sjukdomen* arbejder med en art dobbeltsyn, som ikke mindst hænger sammen med den del af Trozigs litterære strategi, der kan beskrives som ”fremstillingens negativitet”: I kraft af fortællerens evne til at fremhæve samfundets blik på Elje, opstår der en tilsyneladende valorisering, og bag denne gemmer den implicitte forfatters valorisering sig. Elje skildres som syg (og netop ’syg’, fordi det er samfundets term for ham), men det er ikke ham, der kritiseres. Hvad der derimod kritiseres, er samfundet, for det er samfundet og dets interne sociale strukturer, ikke mindst familien, der har gjort Elje syg. Sammenfatter man dette i en tilspidset formulering, får man den implicitte forfatters udsagn, som er et ekko af Laing: Det er ikke Elje, der er syg, men samfundet, herunder det psykiatriske system.

I forlængelse af ovenstående har jeg søgt at afklare, hvordan romanens udsagn hænger sammen med Trozigs syn på litteraturens og forfatterens rolle i samfundet. Trozig opfatter sine litterære værker som en etisk handling. Ser man den implicitte forfatters udsagn i lyset af denne forfatterudtalelse, står det klart, at Trozig skildrer Eljes oplevelsesverden med så stor indlevelse, som hun gør, for at vise, hvordan der ser ud i hovedet på en psykiatrisk patient, hvilket også er et ekko af Laing. Min position er ikke langt fra Franzéns, men adskiller sig alligevel fra den. Hvor Franzén især fokuserer på værkinterne sammenhænge og forklaringspunkter, retter jeg blikket mod læseren, idet jeg med Felmans begreber fokuserer på læserens interaktion med værket. Det er i selve læseakten, at sympatien for Elje vækkes. På dette grundlag, og med udblik til Trozigs resterende forfatterskab, hvor Elje blot er én blandt mange marginaliserede personer, er det rimeligt at sige, at *Sjukdomen* udtrykker en art poetik for de marginaliserede.

I en afsluttende perspektivering har jeg under inddragelse af Marcus Floris Christensens syn på litteraturens dannelsespotentialer fremhævet Trozigs hensigt med at give stemme til marginaliserede personer. Strategien giver læseren mulighed for at forstå både disse personer og sig selv bedre, hvilket peger tilbage på det etiske aspekt. Trozig er bevidst om litteraturens evne til at oplyse mennesket om dets eget og andres liv, og derfor kan hun med rette sige, at litteraturen er den etiske handling, hun bidrager med i verden. Dermed ikke sagt, at den erkendelsesproces, som læsningen er, skal foregå på en bestemt måde eller med et klart formuleret mål. Litteraturen er med Trozigs egne ord først og fremmest ”ifrågasättande av det givna”.

Litteratur

Primærlitteratur

Trotzig, Birgitta: *Ett landskap*, Stockholm: Bonniers 1959

Trotzig, Birgitta: "Berättelsefragment" i *Vår lösen. Ekumenisk tidsskrift*, nr. 10, 1970, s. 564-567

Trotzig, Birgitta: *Sjukdomen*, Stockholm: Bonniers 1972

Trotzig, Birgitta: *Dykungens dotter*, Stockholm: Bonniers 1985

Sekundærlitteratur om Birgitta Trotzig

Bergil, Christina: *Mörkrets motbilder. Tematik og narration i fem verk av Birgitta Trotzig*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 1995

Bergsten, Gunilla: "Död och pånyttfödelse. En aspekt av dysymbolikken hos Birgitta Trotzig" i Pär Hellström og Tore Wretö (red.): *Läskonst, skrivkonst, diktkonst. Till Thure Stenström den 12. april 1987*, s. 201-214

d'Heurle, Adma: "Birgitta Trotzigs romaner" i *Fenix. Tidskrift för humanism*, nr. 1/2, 1983, s. 53-86

Eriksson, Kim: "'Apparaten som bättre vet'. Romanisering och problembiografi i Birgitta Trotzigs *Sjukdomen*" i *Samlaren. Tidsskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur*, nr. 134, 2013, s. 161-197

Franzén, Carin: *För en litteraturens etik. En studie i Birgitta Trotzigs och Katarina Frostensons författarskap*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2007

Hartman, Olov: *Ikon och roman*, Stockholm: Författarna och Skeab förlag 1980 (*Svenska kyrkans kulturinstituts skriftserier* nr. 18)

Israel, Joachim: "Birgitta Trotzig som samhällskritiker" i *Artes*, nr. 3, 1999, s. 83-88

Johansson, Niclas: "Krigets uppkomst ur förtvivlan och likgiltighet. Birgitta Trotzigs *Sjukdomen*" i Birgitta Trotzig: *Samlade skrifter*, bd. 4: *Ordgränser, Sjukdomen, Teresa*, Stockholm: Bokförlaget Faethon 2023, s. 393-424

Jonsson, Lars H.: "Bejaka det motsägelsefulla! Ett samtal med Birgitta Trotzig om visioner och förnuft", *Östgöta Correspondenten*, 4. december 1993

Lagerlöf, Karl Erik: "Skriva för att slå hål på ytan", *Dagens Nyheter*, 28. maj 1983

- Noël, Bernard: "Entretien avec Birgitta Trotzig. Propos recueillis par Bernard Noël" i *La Quinzaine littéraire*, 16.-30. april 1977, s. 8
- Olsson, Anders: *läsningar av INTET*, Stockholm: Bonniers 2000
- Olsson, Ulf: "De förstummades skrik. Vansinnets historia hos Birgitta Trotzig", i Birgitta Ivarson Bergsten (red.): *Fem författardagar. Samlade föreläsningar från författardagarna vid Mälardalens högskola 1996-2000*, Västerås: Mälardalen University Press 2001, s. 225-241
- Pirholt, Mattias: *Ett språk, ett spår. En studie i Birgitta Trotzigs författarskap*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005
- Pleijel, Agneta: "Människan, skapelsen och skapandet. Ett samtal med Birgitta Trotzig" i *Ord & Bild*, nr. 1, 1982, s. 3-18
- Ringgaard, Dan: "Comparing Inger Christensen and Birgitta Trotzig" i *Internationale Zeitschrift für Kulturkomparatistik*, nr. 11, 2024, s. 149-161
- Ström, Eva: "Ljus och mörker i Birgitta Trotzigs författarskap" i Birgitta Ivarson Bergsten (red.): *Fem författardagar. Samlade föreläsningar från författardagarna vid Mälardalens högskola 1996-2000*, Västerås: Mälardalen University Press 2001, s. 243-255
- Trotzig, Birgitta: "Dikt och ideologi. Hållpunkter", i *Ord & Bild*, nr. 7-8, 1975, s. 354-363
- Trotzig, Birgitta: "Varför skriver jag?" i *BLM*, nr. 1, 1986, s. 13-14
- Westling, Gunnar: "*Med stabilt rykte för extrem svartsyn*" – en studie i mottagandet av Birgitta Trotzigs roman *Sjukdomen hos den svenska kritiken*, Borås: Högskolan i Borås 1988
- Witt-Brattström, Ebba: "Modersobjekt och apokalyps. En läsning av Birgitta Trotzigs roman *Sjukdomen*" i Lars Nylander (red.): *Litteratur och psykoanalys – en antologi om modern psykoanalytisk litteraturtolkning*, Stockholm: Norstedts 1986, s. 298-318

Øvrig sekundærlitteratur

- Attridge, Derek: *The Singularity of Literature*, London/New York: Routledge 2004
- Barthes, Roland: "Forfatterens død" i *Forfatterens død og andre essays*, København: Gyldendal 2004, s. 174-183
- Christensen, Marcus Floris: *Angstens gave*, København: Multivers 2023[a]

- Christensen, Marcus Floris: ”Angstens formforvandlinger. Om litteraturens aktualitet i angstsamfundet” i Marcus Floris Christensen og Anders Ehlers Dam (red): *Angst i dansk litteratur*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2023[b], s. 211-235
- Christensen, Marcus Floris: *Anxiety in Modern Scandinavian Literature: August Strindberg, Inger Christensen, Karl Ove Knausgård*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2024
- Felman, Shoshana: *Writing and Madness*, translated by Martha Noel Evans and the author with the assistance of Brian Massumi, Ithaca: Cornell University Press 1985
- Foucault, Michel: *Galskabens historie i den klassiske periode*, oversat af Mogens Chrom Jacobsen, Frederiksberg: Det lille Forlag 2003 [1961/1972]
- Foucault, Michel: *Overvågning og straf. Fængslets fødsel*, oversat af Mogens Chrom Jacobsen, Frederiksberg: Det lille Forlag 2002 [1975]
- Foucault, Michel: *Sindssygdom og psykologi*, oversat af Esbern Krause-Jensen, 3. udg., København: Hans Reitzels Forlag 2019 [1962]
- Laing, Ronald D.: *Oplevelsens politik og paradisfuglen*, oversat af Tania Ørum, København: Rhodos 1969 [1967]
- Laing, Ronald D.: *Det spaltede selv*, oversat af Jørgen Lumbye og Vagn Sparre-Ulrich, 2. opl., København: Jørgen Paludans Forlag 1972 [1960]
- Laing, Ronald D. og A. Esterson: *Sanity, Madness and the Family*, 2. ed., Harmondsworth: Penguin Books 1977 [1964]
- Phelan, James: *Living To Tell About It. A Rhetoric and Ethics of Character Narration*, Ithaca: Cornell University Press 2005
- Pound, Ezra: *Literary Essays of Ezra Pound*, Norfolk: New Directions 1968
- Rasmussen, Torkel og Leif Zorn: ”Skizofreni og samfund. Et interview med R.D. Laing” i Claus Clausen (red.): *Hvem er det der er gale. Psykiatri og antipsykiatri – debatten omkring R.D. Laing*, København: Rhodos 1970, s. 69-86
- Rosenberg, Raben: *Psykiatriens grundlag – historie, filosofi og videnskab*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2016
- Sjklovskij, Viktor: ”Kunsten som grep”, i Atle Kittang, Arild Linneberg, Arne Melberg og Hans H. Skei (red.): *Moderne litteraturteori. En antologi*, Oslo: Universitetsforlaget 1991, s. 11-25
- Vestergaard, Per: *Modstand mod psykiatri. Antipsykiatri og reformer i fortid og fremtid*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2024